

ILLÉSHÁZY ISTVÁN RÓL

PÉTER KATALIN

Bocskai István mozgalmához későn csatlakozott, mégis Illésházy lett a felkelt rendek és az uralkodó megbékélésének folyamatában a főszereplő. Korábban nem tartozott a vezető politikusok közé, jóllehet az 1570-es évekre kialakult társadalmi helyzete már megengedte volna, hogy hangadó legyen.

Ebben a szövegben azt vizsgálom, miért került a felkelés végén éppen Illésházy István középponti szerepbe. Arra az eredményre jutottam, hogy a magyarázat Illésházy személyiségében van.

* * *

1. Az Erdődy-kapcsolat

Illésházy István az ország déli részén, Erdődy Péter bánága alatt, mint katona kezdte pályáját. Szolgálatba lépése valamikor 1562-1563-ban történt. Erre lehet következtetni jóval később megfogalmazott rangemelő diplomája adataiból. Az oklevél ugyanis egyrészt azt mondja, hogy Illésházy már II. Miksa alatt hadakozott, másrészt öt évre teszi azt az időt, amit Erdődy Péter alatt töltött.¹ Minthogy pedig Illésházy István 1540-ben született, ezek szerint húszas évei elején lett katona. Életkorát tekintve a hadi pályára lépő köznemeseknél megszokott módon indult. Ha fiatal nemes nem apródnak, hanem hivatásos katonának állt, nagyjából ennyi idősen tehetett.²

* Az OTKA T 47001 kutatás része

¹ Illésházy István rangemelő diplomájának másolata: MOL A 57. Libri regii 4. 490–491. 1587. 11. 12. (A továbbiakban Rangemelő diploma) [Igen sok forrást használtam az online és CD-n is hozzáférhető Libri regii-ből: Királyi Könyvek. Minthogy ez a forrás értelem szerűen iratok másolatait tartalmazza, a továbbiakban a másolat jellegre nem utalok.] Miksát 1563-ban koronázták meg, Erdődy pedig 1566-ban hunyt el. Mivel Illésházynak a rangemelő kérelmező beadványát nem ismerjük, nem tudjuk, a kronológiai bizonytalanság már abban is megvolt-e vagy csak a kancelláriai fogalmazványba került bele. Az alap tény, hogy tudniillik Erdődy Péter alatt szolgált, minden valószínűség szerint fedi a valóságot, bár a beadványok tartalmát nem volt szokás ellenőrizni.

² Illésházy István mindeddig legrészletesebb életrajza: PODHRADCZKY 1856, 299–321., 370–390. ÖTVÖS Péter tájékoztató Illésházy Istvánnak az ő munkája előtt megjelent összes életrajzáról: ÖTVÖS 1991, 16-17. Újabban két rövid, egymást kiegészítő életrajz készült: SZAKÁLY 1999, 82-83.; HILLER 1999, 84-85. Régi irások adatai szerint Illésházy Pozsonyban tanult, és volt Pozsony megyei alispán. Ezekről a tényekről azonban nem ismerünk korbelti forrást. A 19. századból származóan kifejezett tévedések is élnek mai feldol-

Kevésbé természetes az, hogy Illésházy István a Délvidéken kezdett. Az Árpád kor óta ismert családja onnan távol, a Csallóközben volt birtokos, és familiája tagjai Pozsony megyében tevékenykedtek.³ Egy kivételről tudunk, Illésházy Mátyásról, aki a gyulafehérvári káptalan tagja lett, és mint ilyen Páduában tanult. Jelentős ember lehetett, mert tanulmányai iránt Mátyás király érdeklődött.⁴ Később Illésházy Mátyás gyulafehérvári prépost lett.⁵ Úgy látszik azonban, nem sokat tudott vagy akart törődni a családjával; főpap létére nem indította el az Illésháznyak társadalmi emelkedését.

Illésházy István közvetlen őse, valószínűleg a nagyapja, Illésházy György köznemes volt. Az 1505-ös rákosi országgyűlésen ő képviselte másodmagával Pozsony megyét.⁶ Aztán mint pozsonyi alispán és pozsonyi várnagy a századforduló köznemesi politizálásának vezetői közé tartozott. Már nem élt, amikor Illésházy István született; a mohácsi csatában esett el. Tizenöt évnyi várnagysága a pozsonyi várban mégis azt a gondolatot veti fel, hogy utódai katonáskodásának természetes színtere a pozsonyi vár lett volna.

Vagy ha Illésházy István nem Pozsonyba ment katonának; a nyugati határszél tele volt fontos várral. Kereshetett volna magának otthonához vagy birtokaihoz közelebbi szolgálati helyet. Később meg is tette. Miután Erdődy Péter meghalt, Illésházy István még nagyjából tíz évig katonáskodott, de már nem a Délvidéken, hanem Győrben és Léván.⁷

Ezek a tények arra utalnak, hogy Illésházy pályája elején lehetett Erdődy Péter és közöttük valamilyen személyes kapcsolat. Nem feltétlenül keletkezett szubjektív okból, bár fiatal embereknek vonzó egyéniségű patrónusok iránti rajongásáról – mint a történelem minden korszakában – ebben az időben is tudunk. Az érzelmek létezését, mint lehetőséget tehát nem kirekesztve regisztrálok azt a tényszerűséget, ami oda vezetett, hogy Erdődy Péter, aki hosszú ideig viselte a Horvátország és

gozásokban. A legfeltűnőbb szerint Illésházy 1593-ban grófi rangot kapott. Tény ezzel szemben az, hogy sem akkor, sem később nem lett gróf. Nádorra választása után szívesen írta magát *comes Stephanus Illésházy palatinus*-nak, ez azonban csak a *comes palatinus* = nádorispán értelmű meghatározás lehet. A tévedésekkel a továbbiakban csak akkor vitatkozom, ha mondandóm lényegét érintik. Egyébként egyszerűen saját adataimat közlöm.

³ A földrajzi- és helyneveket magyarul használom. Másnyelvű alakjaikról a szöveg végén listát adok.

⁴ VERESS 1915, 18.

⁵ MOL DI 61896 1496. 10. 17.

⁶ Mivel az Illésházy család férfi ága a 19. század elején kihalt, a modern genealógia nem foglalkozott vele. NAGY 1857–1868, V. 223–225. közöl bizonyos adatokat. Illésháznyakat említő okleveleket a Magyar Országos Levéltár honlapjáról hozzáférhető adatbázisokból kerestem: www.mol.gov.hu (2006. 05. 31.) A történelmi tényekben legendásan megbízható Pallas Nagylexikon Illésházy Istvánról és a családtagokról szólva érthetetlenül pontatlan.

⁷ Rangemelő diploma

Szlavónia bánja méltóságot, a királyság sok területén volt hatalmas birtokos. Bakócz Tamás esztergomi érsek, az Erdődyek gazdasági és társadalmi kiemelkedésének megalapítója gondos emberként szerkesztette meg annak idején a familia státusát. Sok rokona, négy unokaöccse volt, és míg élt, sokat szerzett az egész familiának, de a fél országra kiterjedő örökséget nem szórta szét közöttük. Egy unokaöcs semmit nem kapott, kettő egy nem túl jelentős váron és a hozzá tartozó településen osztozott. Az akkor élt Erdődy Péternek, a bán apjának jutott minden más. Ő és utódai négy megyét, az ország egész nyugati részét behálózó birtok együttest, valamint a különböző településeken és a települések lakóin kívül összesen nyolc várat örököltek.⁸

Illésházy István ilyen módon Erdődy Péter személyében az ország egyik leggazdagabb és leghatalmasabb, történetesen a Csallóköz környékén is birtokos nagyurához csatlakozott. Így volt természetes. A rendi társadalmak tagjainak legelemibb, reflexszerű mozgását hajtotta végre, amikor mint köznemes főúr szolgáltatába állt. A főurak súlya azonban nem volt egyforma; Erdődy Péter a legelőnyösebb lehetőségeket biztosította. Mert az első Erdődy Péter utódai a 16. század '60-as éveire nem egyszerűen beilleszkedtek az ország régi arisztokráciájába, de vezető szerephez is jutottak. Sok, minden jel szerint gondosan tervezett házasság révén kialakították a Dersffy – Erdődy – Pálffy rokonságot, amiben a Nagy Lajos uralkodása óta előkelő Dersffyék képviselték a régi elemet, a többiek férfiágon Mátyás uralkodása végén vagy a Jagelló korban emelkedtek fel. Női ágon vitték tovább ősrégi családok előkelőségét.⁹ Egyben elfoglalták a 15-16. század fordulóján kihalt nagy familiák helyét.

Pozsony megyében nagyjából a 14. század közepétől egészen gróf Szentgyörgyi és Bazini Kristóf 1543-ban bekövetkezett haláláig az ő családjára, illetve az ősei gyakorolták a helyi hatalmat. Bazint és Szentgyörgyöt, ahol a várakat ők építették, még a 13. század elején kapták. Vagyis háromszáz éve voltak ott és a környéken birtokosok. Zsigmond király uralkodása óta viseltek ismételt országos hivatalokat, de már az Árpád korban jól ismert, a királyok körül mozgó emberek kerültek ki közülük. A Pozsony megyei nemesek akarva, akaratlanul a Szentgyörgyi és Bazini család familiárisai lettek, illetve ezen a családon keresztül tudtak érvényesülni. Az Illésházyakat illetően a korai középkorból erről a kapcsolatról nincsenek pontos adataink.¹⁰ Egy közeli rokonuk viszont, Esterházy László az 1460-as, '70-es évek fordulóján kétségtelenül Szentgyörgyi és Bazini György

⁸ Bakócz Tamásnak a király előtt tett végrendelezése: MOL DI 89092. 1517. 05. 25. Az irat kiadása: MAGYAR SION 1896, 522–531.

⁹ A teljes családja: PÁLFFY 2003, 36.

¹⁰ Az Illésházyaknak az Árpád korra visszamenő története egyelőre tisztázatlan. Mivel azonban az Esterházyakkal közös nemzetségből származtak, róluk és a nemzetség más kihalt elemeiről is sok adatot őriznek Esterházy-források: ESZTERHÁZY 1901.

özvegyének, Liechtensteini Margitnak a megbízásából fosztogatta az óbudai apácák csallóközi birtokait. Esterházyt pedig és testvérét, Margitot, Borsai György feleségét – nyilván nem véletlenül – az ő szomszédjai perelték vagy háborgatták.¹¹

Illésházyéknak, helyesebben egy Illésházynak ehhez a mágnás famíliához fűződő kapcsolatáról későbbi adataink vannak. Ugyanaz a György, aki pozsonyi várnagy és valószínűleg Illésházy István nagyapja volt, bizonyos csallóközi birtokrészeket kapott a Szentgyörgyi és Bazini grófoktól zálogba.¹² Mivel pedig ez az Illésházy György, mint a köznemesség egyik képviselője, az országos politikába is beavatkozott, nagyon valószínű, hogy személyes összeköttetésbe került a nagy familia vele kortárs, a köznemességhez hasonlóan a Jagellók uralma ellen politizáló tagjaival.¹³

Ilyen értelemben volt természetes az, hogy a Szentgyörgyi és Bazini familia eltűnése után Illésházy, sok más köznemeshez hasonlóan, Erdődy uraság alá állt. Majd egész élete folyamán ebben a körben mozgott. Az sikerült neki, ami kevés nemesi familiárisnak, a patrónus család tagja lett. A nagy rokonság két kiváló nőtagja is hozzáment Illésházy Istvánhoz.

Először Erdődy Anna, a bán Erdődy Péter lánya, Dersffy István özvegye lett Illésházy feleség.¹⁴ Ez a házasság 1571-től 1577-ig tartott. Néhány évvel később pedig, Anna halála után, 1581-ben Pálffy Kata ment hozzá Illésházy Istvánhoz. Kata, Krusich János özvegye, Dersffy Zsófia lánya és az első Erdődy Péter Klára nevű unokahúgának unokája volt. A két asszony egymás sokszoros rokona. Úgy is lehet fogalmazni, hogy Illésházy István első felesége a Bakócz Tamás által alapított Erdődy dinasztia férfi ágából, második felesége a női ágából származott.

A két Illésházy feleség első férjei, nyilván ők maguk is, jóban voltak egymással. Dersffy István 1568 nyarán fogalmazott végrendeletéből kiderül, hogy Krusich János az egyik fő bizalmasa volt, a másik Pálffy Tamás, Pálffy Kata fivére. A birtokok legfőbb prefektusa az ő halála után Krusich és Pálffy Tamás tanácsával éljen, rendelkezett Dersffy, továbbá ugyancsak Krusichot és Pálffyt tette meg a végrendelet fő végrehajtójának.¹⁵ Összeköttetésükről egyébként sokat nem tudunk, de beszédes adat az is, hogy Dersffy István és Krusich János, illetve a katonáik egyszer együtt követtek el valamilyen kihágást. Az 1569-es országgyűlés már

¹¹ A Magyar Országos Levéltár honlapjáról gyűjtöttem az adatokat: DI 16846; 38788; 88494; 88505; 88527; 17137. Esterházy sem ezeket a forrásokat, sem a Szentgyörgyi és Bazini – Esterházy kapcsolatot nem ismeri.

¹² MOL DI 103090 és 103091. Mindkettő 1509. 12. 30.

¹³ Szentgyörgyi és Bazini Péter, valamint Ferenc volt jelen az 1505-ös rákosi gyűlésen: MOL DI 39335

¹⁴ Erdődy Anna adatait sírköve publikációjában gyűjtötték össze: MIKÓ–PÁLFFY 2002, 1–2. 129–131.

¹⁵ Dersffy István Mérei Mihály nádori helytartó előtt személyesen tett végrendelete: MOL E 148. NRA 450/50. 1568. 07. 30.

Dersffy halála után foglalkozott vele, és a Krusich valamint Dersffy ellen folytatott tanúvallatások ügyében törvényt hozott.¹⁶

Ők ketten, Dersffy István és Krusich János szinte pontosan egyforma környezetből kerültek az Erdődy dinasztiába. Mindketten régi család tagjai voltak, katonáskodtak, de öröklött vagyonuk mellett rengeteget szereztek személyesen. Mindketten voltak sok más tisztség mellett bányavárosi főkapitányok.¹⁷ Erdődy – házasságuk körülményei pedig arra utalnak, hogy nem tekintették őket beházasodónak. Dersffy is, Krusich is nagyjából a menyasszonyok, Erdődy Anna, illetve Pálffy Kata előkelősége színvonalán állt. Illésházy István ezzel szemben, aki legmagasabb katonai rangjában is mindössze 50 katoná felett parancsnokolt, Erdődy Annához képest szegény volt, és nem szerzett nagy vagyont akkorra sem, amikor Pálffy Kata férje lett.¹⁸

2. A házasságok

Illésházy István harmincéves korában nősült először, negyvenegy volt, amikor második felesége hozzáment, és mindkét asszonynak második férje lett. Annával is, Katával is messze saját státusa felett házasodott. Ő nemesi családba született; Erdődy Anna két generáció óta mágnás familia tagja volt, Pálffy Katalin első férjével együtt emelkedett a nemességből a főrendbe.¹⁹ A házasságaihoz kapcsolódó tényekből arra következtettek, hogy Illésházy Istvánt erős társadalmi ambíció hajította.

Ebben kortársai között nem volt egyedül. A családalapítást a jó házasság reményében halogató, öregedő agglegény a hatalomgyakorlás eszközeinek birtoklására épült rendi társadalmakban, Magyarországon éppen úgy, mint Európa szerte,

¹⁶ 1569. 55. tc.

¹⁷ Krusich János és Dersffy István bányavidéki főkapitány: PÁLFFY 1997, 257–288. Szolgálati idejük 1564–1569 között majdnem egybeesett. Pálffy Géza szóbeli közlése: nem tartja lehetetlennek, hogy Illésházy István Léván valamelyikük főparancsnoksága alatt szolgált.

¹⁸ Az 50 katonáról a Rangemelő diploma tájékoztat, úgyhogy kisebb egység igen, de nagyobb nem állhatott Illésházy parancsnoksága alatt. Vagyonai viszonyait Illésházy 1596-ban fogalmazott végrendeletében írta le: ILLÉSHÁZY VÉGRENDELETE 749–754. Eszerint Pálffy Katától függetlenül az Illésházy család hat faluból álló csallóközi birtokát birtokolta. Más forrásból tudjuk a falvakról, hogy az Illésházy-kastélyon kívül összesen 43 ház volt bennük: BEKE 1994, 286. Ugyancsak a végrendeletből derül ki, hogy amikor Illésházy István Pálffy Katával összekerült, a csallóközi falvakon kívül Tapolcsány ára, 16 500 tallér volt a kezén, amit Balassa István és Pálffy Kata együtt fizetett neki: *Amikor az Úr Isten az én szerelmes atyámfiat, Kata asszonyt feleségül nekem bizá, hoztam én őhöz a Tapolcsány árát, kit tőlem Balasa István, együtt lévén feleségemmel, kiválta. Vagyis Tapolcsányt Illésházy talán maga szerezte, de bizonyosan második felesége segítségével tette pénzzé.*

¹⁹ Krusich – értelemszerűen a feleségre, Pálffy Katára is érvényes – rangemelő diplomája: MOL A 57. Libri regii 3. 367-368. 1570. 01. 08.

jól ismert jelenség volt, mert a férfiak házassága bonyolult funkciót töltött be. Jelentette a feltörekvő emberek befogadtatását, illetve alkalmat adhatott képességeik kibontakoztatásához, végül működött mint társadalmi szűrő. Nem mindenkit engedett be. Csak a felfelé törekvés sikeres eseteit ismerjük. Nem tudjuk, mennyien voltak eredménytelenek a jó házasságra és a rangemelkedésre törő igyekezetükben.²⁰ Nők társadalmi ambícióból következő magatartását a házassági piacon tudtommal nem vizsgálták. Talán azért alakult így, mert a feleségek automatikusan kapták meg férjük rangját, vagyis nem hoztak létre feltűnő jelenséget.

A rangemeléshez vezető férfi-házasság intézményének kialakulásáról a történetírásban – szerintem tisztán logikai alapon – az a vélemény keletkezett, hogy arisztokrata nőket szabályszerűen túltermelő demográfiai viszonyok hozták létre. Sem Magyarországon, sem máshol nem került azonban még sor arra, hogy statisztikával vagy legalábbis tömeges adatok alapján vizsgáljuk meg azt a kérdést, valóban azért választottak-e nagy családok a saját státusuknál alacsonyabb állású völegényeket egyes férjhez adandó lányaiknak, illetve azért mentek-e hozzá egyes özvegyasszonyok maguknál alacsonyabb állású férfiakkhoz, mert a demográfiai helyzet kényszerítette őket. Vagyis nem tudjuk, milyen volt a házassági piacon az arisztokrata nők, illetve férfiak valóságos aránya.

Más társadalmi környezetben, jobbágyoknál – szórt adatok bonyolult kombinációjával – sikerült kiderítenem, hogy a párválasztásnál demográfiai és szokásbeli okok miatt a nők helyzete volt előnyösebb.²¹ Nincs okom mást feltételezni az arisztokrataknál sem. Egyes, konkrét beházasodási esetek vizsgálata pedig arra az eredményre vezet, hogy a kapcsolat a völegény személyéhez kötött okból jött létre. Úgy is lehet fogalmazni, a két fél vagy a két fél családjainak kölcsönös érdeke állt a házasság mögött. Sok nemes egy-egy mágnás lány vagy asszony kezével szerzett magának a társadalmi helyváltoztatáshoz elég vagyont és tekintélyt, de az előkelők nyilván kérők között válogatva szemelték ki a céljaiknak megfelelő személyt.

Elképzelhetetlen, hogy Illésházy István két felesége életében ne ilyen helyzet alakult volna ki. Erdődy Anna, aki Horvátország és Szlavónia felett szinte királyként uralkodó apja udvarában nőtt fel, minden valószínűség szerint a potenciális kérők bő kínálatából választotta ki magának Illésházyt. Ugyanez áll Pálffy Katarára. Erről az asszonyról bizonyosan tudjuk, hogy otthonosan mozgott nemcsak a magyarországi, de a Bécsben vagy Prágában elérhető birodalmi arisztokrácia körében is. Lányát, Krusich Ilonát először Balassi Bálint akarta elvenni. Így aztán a

²⁰ STONE 1965, 8–9. Stone-nak ez a monumentális, sok statisztikával illusztrált könyve arra az eredményre fut ki, hogy a sorozatos beházasodással új minőség került az arisztokráciába. Az ilyen módon kialakuló krízis ötletét a '60-as évek végén, az 1970-es években Európa szerte sokan átvették, illetve vitatták. Magyarországon nem látszott bizonyíthatóan: PÉTER 1979, 259-271. Aztán maga Stone is elfordult ettől a koncepciótól, és az arisztokrácia zárt voltáról írt: STONE 1984.

²¹ PÉTER 2002, 14–19.

költőről szóló irodalom sokat foglalkozik Ilonával, valamint általában a Balassi – Krusich kapcsolattal. A költő verset írt, talán ékszer is ajándékozott Krusich Ilonának.²² A lány aztán még apja életében a karintiai mágnás, Magyarországon honfűsített Dietrichstein Miksához ment hozzá. Dietrichstein apja II. Miksa császár nevelője volt.²³ Ezzel a házassággal Pálffy Kata és Krusich, illetve a lányuk rokona lett mindenkinek, aki az uralkodó körül számított. Még távolabbra pedig Kata fivérének, Pálffy Miklósnak a házassága mutatott. Pálffy Miklós, aki gyerekkora óta az uralkodók közvetlen környezetéhez tartozott, Pálffy Kata és Illésházy esküvője idején már Fugger Máriának a szülők által is elfogadott jövendő férje volt. Mária mint többszörösen Thurzó rokon és a német birodalmi arisztokrácia tagja hallatlanul magas társadalmi státust képviselt. Ilyen körhöz tartozott Pálffy Miklós, és ehhez a nővére, Katalin.²⁴ Kizárt, hogy ilyen magas szinten élő dúsgazdag özvegy kezére egyetlen öregedő, alacsony státusú, kiszolgált katona pályázott volna.

Mert Illésházy nem volt több, amikor Pálffy Kata hozzáment. Első házasságával nem ért el rangemelést. Úgy látszik azonban, a mágnások életmódját felvette. Erre utal az első feleségének emelt sírkő: az arisztokrácia szokásainak megfelelően készült drága vörösmárványból és ábrázolja az Illésházy – Erdődy házaspárt címerei mellett, egymással szemben térdelve.²⁵ A sírkő felirata pedig arról árulkodik, hogy Illésházy Istvánt a rangemelés elmaradása zavarta: olyan szöveget fogalmazott, amiben nem ő, a férj, hanem – feltűnően szokatlanul – az elhunyt feleség apja, aki egyébként akkor már több mint tíz éve nem élt, a legközelebbi hozzátartozó. A felirat így kezdődik: *Annae Erdődy pudicissimae comitis...*, és az olvasó azt várná, főrangú férj megnevezésével folytatódik, de nem. Annát a sírrel mint Erdődy Péter lányát határozza meg: *comitis Petri Erdődy bani filiae* emelték a követ. Illésházy István csak a sírkövet állító, gyászoló férjként szerepel.²⁶ Ezzel a megoldással nem kellett saját, az Erdődyékénél sokkal alacsonyabb rangot kifejező címét, az *egregius*-t odavésni.

A jó házasság következő alkalma Illésházy István életében majdnem öt évvel később következett be. Nem tudjuk, közben kísérletezett-e másnál. Ha igen,

²² ECKHARDT 1943, 84–87. és passim.; BALASSI: A násfáról szóló vers, amiből úgy érződik, hogy a költő szerelmét a lány viszonozta: Huszonkettedik. A Krusich Ilona nevét – *KRVST ILONA* – kiadó, *Keserítette sok bú és bánat* kezdetű a Huszonharmadik.

²³ 1583. 3. tc.

²⁴ A rangemelő házasságokra visszautalóan jegyzem meg: nem valószínű, hogy Európa egyik leggazdagabb eladó lányát, Fugger Máriát demográfiai kényszerből adták volna hozzá Pálffy Miklóshoz. Fuggerék az elsőprő erejű tehetséget láthatták meg benne.

²⁵ PÁLFFY 2005, 484.

²⁶ A felirat: *Annae Erdődy pudicissimae comitis Petri Erdődy bani filiae Stephanus Illyeshazy amoris ergo conjugii carissimae moestissimus ponendum curavit, quae vixit annos XXVI obiit Posonii VII calend. Junii anno MDLXXVII*. Közlése: MIKÓ–PÁLFFY 2002, 130.

örülhetett neki, hogy nem sikerült, mert a Pálffy Katával kötött házasságnál előnyösebbet bizonyosan nem talált volna. Az asszonynak akkor, amikor másodszor férjhez ment, 6 kővár volt a kezén.²⁷ A gazdagságot Krusich Jánosnak köszönhetette, aki nem sokkal halála előtt uralkodói jóváhagyást szerzett ahhoz, hogy felesége és leánya minden birtokában szabadon örököljön.²⁸ Így – jóllehet Krusich fiú utód nélkül halt meg – családja nem vesztette el semmit. Krusich János hatalmas vagyonát Pálffy Kata és Krusich Ilona saját jogán birtokolta tovább. A családfő azonban kétségtelenül Pálffy Katalin volt. Őt nevezték a legpatinásabb birtokokról Bazin és Szentgyörgy szabad asszonyának.²⁹

Az Illésházyval kötendő házasságba Pálffy Katalin óvatosan, de az erő pozíciójából ment bele. Óvatos volt, amennyiben új férjével nem lépett vagyonszeregre, hanem csak arra tett ígéretet, hogy azt a vagyont, amit a házasság alatt Illésházy maga szerez, a férje tulajdonának tekinti.³⁰ És az erő pozíciójából cselekedett, amennyiben átadta neki Likava felét.³¹ Vagyis Pálffy Kata adott Illésházy Istvánnak jegyajándékot. Úgy kezelte őt, ahogyan férfiek szokták a feleségüket. Illésházy István pedig érzékelte a helyzet fonákságát. Végrendeletében, amiről bizonyosan tudhatta, hogy Pálffy Kata szeme elé kerül, mert gyakorlatilag a feleségének szólt, a házasságkötéskor tett megállapodásról így fogalmazott: „*E vallás noha nem alkalmasnak tetszik vala nekem, de azért én semmit ellene nem szólottam.*”³²

Vagyonközösség tehát nem jött létre Pálffy Kata és Illésházy István között.³³ Ezt tanúsítja a házaspár sok kijelentése mellett az a tény, hogy Illésházy, már mint Pálffy Kata férje, az asszony Krusichtól örökölt birtokaitól független pénzkereseti tevékenységet folytatott. Így megtartotta tanácsosi tisztségét a Magyar Kamaránál, amit valamikor 1577 előtt nyert el és 1587 legelején még bizonyosan viselt.³⁴ Emellett már a házasságkötés után, 1584-ben folyamodott az esztergomi érseki birtokok adminisztrátorának megbízásáért. Rudolf Esterházy Ferenczel

²⁷ Pálffy Katalin Pethe Márton helytartónak, 1604. 07. 04.: ÖTVÖS 1991, 93.

²⁸ II. Rudolf ilyen értelmű diplomája: MOL A 57. 4. 184–185. 1579. 10. 16.

²⁹ BORNEMISZA 1971, 486.

³⁰ Illésházy fogalmazásában arról állapodtak meg, hogy: *ha az én gondviselésem és fáradtságom után, a mi házasságunknak idejében, valami jószágot vagy marhát találnék, azok enyimek lögyenek...* ILLÉSHÁZY VÉGRENDELETE, 749.

³¹ *Énnekem hagyá és vallá Likava felét*, írta Illésházy: ILLÉSHÁZY VÉGRENDELETE, 749.

³² ILLÉSHÁZY VÉGRENDELETE, 749.

³³ Ez a tény később, a felségsértési per idején lett fontos. Illésházyék nem vezették félre sem a közvéleményt, sem a kamarát, amikor következetesen azt állították, hogy a vagyon – nagyon kevés kivétellel – Pálffy Katáé.

³⁴ Kamarai tanácsossága időtartamáról különböző vélemények vannak: EMBER 1946, 132.; SZAKÁLY 1999, 83.; GECSÉNYI 2002, 110. Az 1587 elején kiadott Rangemelő diploma jelen időben ír *néhány éve* viselt kamarai tanácsosságról.

szemben Illésházy Istvánt nevezte ki.³⁵ Ezek a hivatalok jó pénzzel jártak.³⁶ Hat kővárrel rendelkező urak azonban nem szoktak sem kamarai tanácsosok, sem érseki birtokadminisztrátorok lenni.³⁷

Illésházy Istvánnak valószínűleg mégis megérte. A nagyurak mércéjével mérve társadalmilag jelentéktelen hivatalokban szedhetett össze annyi pénzt, amennyivel – mint vitathatatlanul saját pénzével – előbb zálogban, majd örökös adományként megszerezte Trencsény várát és a hozzá tartozó hatalmas uradalmat.³⁸ Az uralkodói adományba felesége nevét nem foglaltatta bele.³⁹ Felsoroltatta viszont az örökösöket. Első volt Pálffy Kata, a többiek valamennyien Illésházy rokonok, Illésházyak és húgának, Illésházy Zsófiának Eszterházy Ferenctől született gyermekei vagy unokái.⁴⁰

A rangemelés 1587-ben, nagyjából hat esztendővel Pálffy Kata és Illésházy István házasságkötése után következett be. Úgy látszik, az uralkodó nem sietett vele. Az esküvő után közvetlenül, 1582 legelején ráruházta Illésházyra és Dietrichstein Miksára, Krusich Ilona férjére Liptó megyének a *nagyságos Krusich János úr halála miatt betöltetlen* főispánságát.⁴¹ Majd évekig nem történt ezen a téren semmi, jóllehet Krusich halála után a királyi udvarmesterség is üresedésben volt. Végül megkapta – most már csak az ő személyére szólóan – Illésházy István. Kétség nem lehetett: a diplomában expressis verbis benne volt, hogy a király a néhai Krusich János királyi udvarmesteri méltóságát és az azzal járó királyi tanácsosság tisztét adja neki. Ugyanez a diploma tartalmazza a rangemelést.⁴²

II. Rudolf kiemelte Illésházy Istvánt és minden utódát a nemesek rendjéből, és magyar királysága *vörös pecsétet használó bárói, azaz mágnásai* közé helyezte őket. Ezzel minden nagyra törő nemes végső vágya beteljesedett. Illésházy sajátos helyzetét figyelembe véve pedig úgy lehet fogalmazni, végre egyenrangúvá vált a feleségével. Ez a változás nem feltételezett a mágnások között vakanciát, mert a

³⁵ SARLAY 1940, 3–4. a MOL Benignae resolutiones 1584. 11. 05-re hivatkozik.

³⁶ Geccsényi Lajos szíves szóbeli közlése.

³⁷ A kamarai tanácsosok EMBER Győző által publikált névsorában egy mágnás sem szerepel: EMBER 1946, 131-132. Az érseki birtokok adminisztrátorainak névsorát tudtommal egyelőre nem ismerjük, de mágnások tisztségei vagy hivatalai között még nem találok érseki birtokadminisztrátorsággal.

³⁸ MOL A 57. Libri regii 5. 337–340. 1600. 02. 01. Végrendeletében mint saját szerzett birtokát említi Stomfát is, az azonban jelentéktelen értékű tulajdon volt.

³⁹ Csak az a feleség volt társtulajdonos, akinek a nevét az adománylevélbe befoglalták, és a beíratás a férj joga volt: Tripartitum I. 102.

⁴⁰ Az Esterházy – Illésházy házaspár legfiatalabb fia, Miklós, a későbbi nádor, aki pedig világ életében nagy tisztelettel övezte Illésházy Istvánt, nem szerepel közöttük. Eddig nem találtam meg mellőztetése magyarázatát.

⁴¹ MOL A 57. Libri regii 4. 304. 1582. 02. 19.

⁴² Rangemelő diploma

főrend tagjainak száma nem volt meghatározott. Nehéz azonban nem észrevenni Krusich János említését mind a Rangemelő diplomában, mind előzőleg a főispánságot adományozóban. Ahogyan a dúsgazdag és előkelő Pálffy Kata első férje helyére állította a magánéletben Illésházy Istvánt, úgy ruházta Krusich János hivatalos társadalmi tekintélyét Illésházra a királyi kegy.

Pálffy Katalin viszont alighanem személyes érzelmek okán ment hozzá Illésházy Istvánhoz. Azért következtetek Illésházy melletti döntésében személyes érzelmekre, mert egyébként nem látok rá magyarázatot. Katalin negyvenéves korában lett először özvegy, és ilyen korú, dúsgazdag, előkelő asszonyokra nem nehezedett az újraházasodás társadalmi kényszere. Katának a meglévően túlmenő társadalmi vagy anyagi tőkére már nem volt szüksége; Illésházától ilyesmit bizonyosan nem várt, nem is várhatott. A praktikus férfi-segítségét pedig, mind a gazdálkodási szakértelmet, mind a jogi tájékozottságot – ha akarta – meg tudta, vagy meg tudta volna vásárolni. Egy időben, amíg azt hittük, hogy Illésházy rendkívül művelt, népszerű ember volt, azt lehetett gondolni, vonzó egyénisége ragadta meg az asszonyt. Ötvös Péter azonban minuciózus pontosságú kutatásokkal más Illésházy Istvánt rekonstruált. Arra az eredményre jutott, hogy Illésházy nem volt nagy formátumú egyéniség.⁴³

Így maradnak az érzelmek, valamint az a nagyon primitív állítás, hogy Pálffy Katalin szerette Illésházy Istvánt. A házastársi érzelmek minden korban és minden kultúrában sokszor érthetetlenek. Sok töprengés után még hozzáteszem, hogy Illésházy István evangélikus volta hozzájárulhatott az érzelmek kialakulásához. Mert Pálffy Kata bizonyosan ismert ugyan más protestánsokat is, de a vallás, mint válogatási szempont szűkíthette a férjnek alkalmas személyek körét. Nem mintha az asszony társadalmi szintjén és az ő generációjában nem köttetnek volna felekezetileg egyes házasságok. Előzőleg maga Pálffy Katalin is katolikus ember mellett élt. És nincs értelme azon tűnődni, hogy a valláskülönbségből milyen érzelmi vagy mindennapos feszültségek keletkeztek; nincs anyagunk a probléma tanulmányozásához.⁴⁴

A reprezentáció terén viszont kétségtelenül voltak a különböző vallású házastársaknak kellemetlenségei. A templomba járás ugyanis, a megjelenés a templomban a protestáns földesurak legfontosabb reprezentációjaként működött. Úgy is lehet fogalmazni, a protestáns földesúr ismérve az volt, hogy nem várkapolnában,

⁴³ ÖTVÖS 1988, 149–157.

⁴⁴ Későbbi adatokat szerintem itt nem lehet figyelembe venni, mert Pálffy Kataék generációja a vallásügy tekintetében sajátos volt. Ők azok, az 1540 körül születettek, akiknek a szülei eredetileg még bizonyosan katolikusok voltak, és valószínűtlen, hogy gyermekeiket ne katolikusnak kereszteltették volna, mégis belőlük – és részint a szülőkből – alakult ki a magyarországi arisztokrácia leghatározottabban protestáns tömbje. Áttérésük időpontját vagy körülményeit egyelőre nem ismerjük. Még az sem egyértelmű, hogy vallásváltoztatásuk kifejezett aktushoz lett volna köthető.

hanem rendszerint gyülekezeti templomban gyakorolta a vallását. Egyelőre nem tudom, mi volt akkor, ha a házaspár egyik tagja evangélikus vagy református templomba járt, a másik viszont a várkápornában áhítatoskodott. Pálffy Katalin cselekedeteiről sem sokat tudok ezen a téren, de az bizonyos, hogy első férje temetésekor megtapasztalta a vegyes vallású házasság reprezentációs hátrányait. Krusich Jánost Bécsben, egy rendház kápolnijában helyeztette örök nyugalomra. Minthogy nekik bécsi házuk nem volt, csak valamelyik rokonnál rendezhették a végtisztességet.⁴⁵ Praktikusan rengeteg kényelmetlenséggel és szívesség-kéréssel kellett járnia. Szimbolikusan degradálta Krusichot is, őt is. Pálffy Katának társadalmi szintjén valamelyik várukból kellett volna a gyászmenetnek valamelyik templomukba vagy egy székesegyházba vonulnia.⁴⁶ Pálffy Katalin azonban, aki a közéletben harcosan katolikus ellenes volt, inkább lemondott a méltó reprezentációról, de nem rendezett itthon katolikus temetést.⁴⁷ Illésházy István mellett nem kellett hasonló méltánytalanságra számítania.

* * *

Illésházy Istvánnak kétszer sikerült igen jó házasságot kötnie. Kétszer ment hozzá olyan előkelő és gazdag özvegyasszony, aki társadalmi értelemben feleslegesen házasodott újra. Nem valamilyen kényszerből, hanem szabad választásból lett mind Erdődy Anna, mind Pálffy Katalin Illésházy István felesége. Az első asszony választásának okát egyelőre nem lehet felderíteni, mert pillanatnyilag a sírfeliratán kívül nincs forrásunk Erdődy Anna második házasságáról. Pálffy Katánál az derült ki, hogy személyes érzelemből, ha úgy tetszik, szerelemből ment hozzá Illésházy Istvánhoz.

Míndezek alapján egyszerű következtetés adódik: Illésházynek lehetett valamilyen jellegzetes, erős személyes tulajdonsága. A tulajdonság az asszonyokat, illetve ezt a két asszonyt – nincs nyoma annak, mintha nők általában rokonszenveztek volna Illésházyval – vonzotta. A történész valószínűleg képtelen megtalálni, de az is lehet, hogy az Erdődy Annáékot vonzó tulajdonságot ellenszenvesnek tartja.

Megkockáztatom: a fontosság tudata volt ez a különlegesen jellegzetes tulajdonság. Én mindenesetre azt találok igen jellegzetesnek, egyben ellenszenvesnek Illésházy Istvánban, hogy a fontos ember szerepét folyamatosan, mind a magánélet, mind a közélet terén játszotta.

⁴⁵ Pálffy Kata Krusich Jánostól örökölt javairól aránylag sok irat maradt fenn. Pozsonyi és bazini házat, szentgyörgyi kastélyt igen, de bécsi épületet a tulajdonában nem említene.

⁴⁶ Ld. SZABÓ 1989

⁴⁷ Krusich Bécsben halt meg, sírja bécsi katolikus rendház kápolnijában: MIKÓ-PÁLFFY 2002, 131.

Két kortársához hasonlítom, Nádasdy Tamáshoz és Thurzó Györgyhöz, mert tőlük ismerünk a 16. századból magántermészetű forrásokat.⁴⁸ Ők mindketten fontos emberek voltak a közéletben; éppen úgy nádorok lettek, mint Illésházy István. Otthon azonban a szerelmes férj szerepét vették fel. Nádasdy Tamást huszonegynéhány évvel fiatalabb felesége Toncsinak szólította, Thurzó György sokgyerekes apa és sokunokás nagyapa korában írt a feleségének testi vágyakról. Igaz, a két feleség, Kanizsay Orsolya és Czobor Erzsébet nem is tűrt volna más magatartást. Egyszer, amikor Nádasdy a nádorválasztástól mámorosan kissé elragadtatta magát, és a fontos ember szerepében írt a feleségének levelet, Orsika visszaírt: jó, jó, de vigyázzon, ha hazamegy, otthon büszke nádorispánnét talál.

Pálffy Kata ezzel szemben minden jel szerint berzenkedés nélkül olvasta Illésházy István végtelenül hosszú, ünnepélyes leveleit. Szexualitásról nincs szó bennük. Ez még következhetnék a házaspár akkori életkorából, de nincs bennük semmi kedvesség vagy játékosság sem. Súlyos szavak, bibliai alakok, Isten akarata népesíti be a szövegeket Illésházy oldalán. Érthető, lehetne gondolni, hiszen a levelek emigrációban születtek. De bizonyos prágai szörnadrágról azért ír a nagyúr, mert – felesége tudhatná – csak hosszú nadrágot hord. Vagy kiderül, hogy szereti a szentgyörgyi bort, amiből nem minden fajta utaztatható jól. A ló vagy a kocsis legyen megfelelő, és Illésházy megszabja ki, mikor, hogyan vigyen levelet a postára. Ha Illésházy István kényelméről volt szó, bőven került profán szöveg az egyébként magasztos hangú levelekbe.

Pálffy Kata pedig ugrott, utazott; Illésházy minden óhaját teljesítette. Soha, semmiben nem igazította helyre a férjét. Nem látok más magyarázatot: Pálffy Katalin csodálta a fontos embert.

3. Erős önérték tudat

Illésházy István az emigráció dicsőségét kisajátította, Dávid királynak tekintette magát, és elvárta, hogy ügyeit az általa megállapított érték szintjén kezeljék.

A kisajátítás alaptényére Ötvös Péter figyelt fel. Arra nevezetesen, hogy Illésházy István emigrációja kezdetétől többször is hangoztatta *kibujdosásának* nagy jelentőségét.⁴⁹ Először a feleségét mintegy tájékoztatva írta már külföldről: úgy akarta elhagyni Magyarországot, hogy bekerüljön a történelembe.⁵⁰ Aztán írt ilyen értelemben máskor is, másnak is. És ha valóban a krónikákba akart bekerülni, sikerült neki. Illésházy István 1603-ban volt menekülése nem ugyan Magyaror-

⁴⁸ Ld. KÁROLYI–SZALAY 1882 és KÁROLYI–SZALAY 1876

⁴⁹ A kortársak politikai álláspontjától, illetve a történészek forrásértelmezésétől függ az, hogy Illésházy 1603. november eleji távozását Bécsből szökésnek, menekülésnek, esetleg emigrációba vonulásnak nevezik-e.

⁵⁰ *Az mikor elgondolám vala magamban, hogy kijűvém Magyarországból, úgy akarok vala kijűni, hogy az krónikákba is beírták volna.* Idézi: ÖTVÖS 1991, 7.

szágról, hanem Bécsből, benne van a korszak minden nagyobb méretű magyar történetében. A kérdés az, hogy a futás után következő események, konkrétan a Bocskai felkelés nélkül tudnánk-e ma Illésházy Istvánról egyáltalán. Ezt a kérdést azonban a történeti események természete miatt nem lehet megválaszolni.

A későbbiek figyelembe vétele nélkül, a tények névértékén azt tartom szembeötlőnek, hogy Illésházy menekülése körül az egyidejű drámai hangulatot Pálffy Kata teremtette meg. A férj eljárásáról annyit tudunk, hogy 1603. november 4-én reggel nyolckor nem jelent meg Mátyás főherceg előtt.⁵¹ Ez eddig egyszerű menekülés volt. Értelmet a feleség adott neki.

A menekülés másnapján Pálffy Katalin elment Istvánffy Miklós nádori helytartóhoz, aki az Illésházy elleni eljárást addig irányította, és tisztázta előtte férje távozásának okát. Ünnepeyes tiltakozás formájában és a természetjogra hivatkozva közölte vele, Illésházy István nem az ellenállás céljával, hanem azért távozott Bécsből, hogy II. Rudolf korlátlan hatalmát elkerülje, amihez joga van.⁵² Majd 1603. november 4-étől kezdve körülbelül két évig Pálffy Kata nem vagy csak rendkívül rövid időkre távozott el a császárvárosokból, Bécsből és Prágából; akkor is legtöbbször azért, hogy a magyarországi központba, Pozsonyba menjen. Hatvanon felül és nő léteire járta az udvart, a hivatalokat, az országgyűlést. Megrendítő vagy dühítő volt a szemléltető politikai álláspontjától függően.

Pálffy Katalin tehát maradt, miközben Illésházy István távozott. A férjet újonnan vásárolt birtokok váraiban az emigráns szerepe, a feleséget az ügyintéző előkelő asszonyé várta. Egyik sem tekinthető megszokottnak, de elmenni bizonyosan kényelmesebb volt, mint a II. Rudolf – Mátyás főherceg – magyar rendek ellentét halmaz által meghatározott politikai térben tevékenykedni. Mégsem gondol-

⁵¹ A távolmaradásról fennmaradt valószínűleg egyetlen közvetlen forrást én úgy értem, hogy Illésházy előzőleg kézbesített idézés ellenére nem jelent meg: *ei (Illésházynak) a serenissimo archiduce Matthia hora octava hesternae diei ...ad audiendam suae caesariae Majestatis resolutionem intimata esset: idem..non comparuisset et inde aufugisset*: Perekedy Miklós kamarai tanácsos tiltakozása Istvánffy Miklós nádori helytartó előtt, 1603. 11. 05. KÁROLYI 1883, 197–198.

⁵² *Magnifica domina Catherina Palfi ...nostram personaliter veniens in praesentiam suo ...et Mariti sui nominibus et in personis per modum solennis protestationis, et Contradictionis, nobis significare et detegere curavit in hoc modum. Quomodo hesternae die ...dominus Stephanus Illeshazij certo animadvertisset, quod... Archidux Matthias...ex commissione ...Sacrae Caesariae et Regiae Majestatis ad quorundam opinionem uel potius maleuolorum suorum suggestionem ipsum solito et ordinario Juris processu minime condemnatum detineri facere uoluisset, nolens per moram et absentiam suam aliquam indignationem eiusdem domini Imperatoris et Regis nostri praeuenire, et absolutam potestatemquae ipso iure naturali euitari permittitur, ex hac Vrbe Viennensi excessisset...A contumacia = ellenállás fogalom, mint ami Illésházy eljárására a tiltakozás szerint nem alkalmazható, néhány sorral lejjebb szerepel: KÁROLYI 1883, 198–199.; ÖTVÖS 1991, 80–81. (A két közlés olvasatai kiegészítik egymást.)*

nám, hogy a munkamegosztás Pálffy Kata akarata ellenére alakult ki. Az asszony – férjéhez írt leveleinek hangneméből következtethetően – önként állt bele a nehezebbik szerepbe.

Ha nem Pálffy Katalinnak írt volna először Illésházy István a történelemben bekerülés szándékáról, azt gondolnám, közösen kifundált ötletük volt a látványos távozás vagy menekülés Bécsből. Mivel azonban neki írt először róla, illetve írt neki róla egyáltalán, az a következtetés adódik, hogy akármilyen önként tevékenykedett is körülötte Pálffy Kata, Illésházy István a menekülést saját, kizárólagos ügyének tekintette.

* * *

Valamivel később, 1604 februárjában írt Illésházy István arról, hogy Dávidnak érzi magát. A feleségéhez szóló levélben áll: *Ez Esterházy fiai, leányi nem különben szolgálnak [nekem], mint Dávidnak a Servia fiai...*⁵³ A hasonlatban felsorolt személyek közül az első Esterházy Ferenc, Illésházy István sógora, akinek az utódait 1600-ban Illésházy Trencsény örökösei között felsorolta; őt magát igen megbízható emberének tartotta.⁵⁴ Dávid a bibliai történetekből jól ismert hős, Góliát legyőzője, akiből idővel a zsidó nép legnagyobb királya lett. Servia – Károlyi Gáspár szövegében Sérua vagy Séruja – damaszkuszi özvegyasszony. Fiai végül, Joáb és Abisai, több bibliai könyvben elbeszélte történet szerint voltak a Salamon király elől menekülő, majd felette is győzedelmes Dávid katonai segítői.⁵⁵

Illésházy István jó retorikával állította magát Dávid szerepébe. A tények szintjén egyszerű helyzetet írt le: miután emigrált, sógora családja hordott hozzá otthonról élelmiszert. Úgy látszik, újonnan vásárolt birtokain még nem rendezkedett be, vagy esetleg a levél retorikájához tartozott az Esterházy segítség jelentőségének megemlése. A parabolába bevont bibliai allúzió ugyancsak egyszerű: ha valaki ismeri a Bibliát, ismeri Dávid király hányatott életét is. Az Illésházy István – Dávid király analógia viszont minden egyszerűsége mellett is meghökkentő.

Dávid Magyarországon legutóbb Mátyás király volt. Egy Itáliában élő karthauzi szerzetes, Andreas Pannonius építette Mátyás dicsőítését a zsidó–magyar

⁵³ Illésházy István Pálffy Katalinnak, 1604. 02. 02. KÁROLYI 1883, 209–213.

⁵⁴ 1596-ban fogalmazott végrendelete szerint Illésházy saját halála utánra Esterházy Ferencet szánta legfőbb jószágigazgatónak és tanácsadónak a felesége mellé: Esterházy Ferenc *prefektus legyen minden jószágunkban, és tanácsával éljen* Pálffy Kata. ILLÉSHÁZY VÉGRENDELETE 753. Károlyi szerint a szövegben szereplő *Esterházy* Esterházy Farkas, ami azonban tévedés, mert a mondat további, itt nem idézett részében mint *Esterházy* utóda van benne Kubinyi Lászlóné, Esterházy Ferenc lánya. Esterházy Farkas Ferenc fia volt, de történeti szövegekben gyakran összekeverik őket. Ld. Esterházy VI-VIII. tábla.

⁵⁵ I. Sámuel, II. Sámuel, I. Királyok, II. Királyok

sorsközösségen belül a Dávid–Mátyás analógiára.⁵⁶ Erről Illésházy aligha tudott, de Dávidnak, mint dicső királynak a képe bizonyosan élt a tudatában, ahogyan kortársai előtt közismert volt. A Dávid = dicső király kép elterjedt voltára abból lehet következtetni, hogy az 1605-ös szerencsi országgyűlésen tanácskozó rendek Bocskai Istvánt Dávidnak tették meg. Azt írták a frissen megválasztott fejedelemnek, hogy mint Istentől küldött Dávid vezeti őket.⁵⁷ Vagyis könnyedén, minden magyarázat nélkül használták a Dávid-képet. Nem kellett értelmezni, mert mindenki értette.

Nem azt állítom tehát, hogy Illésházy akkor, amikor Dávidnak nevezte magát, példát követett volna, hanem azt, hogy a bibliai múlt köztudottan dicsőséges alakjával azonosult gondolatban. Hasonló önértékelésről nem tudok. A fontosság-tudat szélsőséges tünetének tartom főként azért, mert nem nyilvánosan hangzott el. Illésházy a feleségéhez szóló levélben írta le; a legteljesebb őszinteséggel gondolta magát Dávidnak. A gondolat tovább-bontásával talán lehetne hasznosítani azt is, hogy Dávid még a királysága előtt szerepel benne. Jelentheti esetleg Illésházy készülődését valami nagy feladatra vagy maga elé tűzött célra. Ahogyan a Servia fiai által segített Dávid éppen menekült Salamon elől, majd köztudottan király lett, úgy volt Rudolf miatt emigrációban Illésházy, és gondolhatott dicsőséges jövőre.

Illésházy István 1604 elején volt jövőképét, illetve politikai szándékait még tanulmányozni kellene. Úgy, ahogyan a valóságos események megtörténtek, nagyjából egy év múlva csatlakozott Bocskai Istvánhoz.

* * *

Az erős önérték tudat harmadik itt leírandó tünetét még jóval az emigráció előtti eseményekből lehet kibontani. Az eset magában is sokat mond el Illésházy Istvánról, de talán még indokoltabb amiatt ideilleszteni róla egy rövid szöveget, mert jól mutatja: a fontosság érzése Illésházynál nem az emigrációban alakult ki. Vele született adottság lehetett.

A kiindulás Erdődy Anna halála volt. Akkor az történt, hogy Illésházy saját felfogása szerint örökölte Erdődy Anna után Körmend egy részét, és Anna halálát követően nem költözött ki. Míg a felesége élt, minden kellemetlenség nélkül laktak ott, mint özvegy férjet azonban anyósa és sógorai nem tűrték a részbirtokban. Kiűzték belőle. Az ügy legfeltűnőbb fejleménye az, hogy a családi viszályt Illésházy István az országgyűlés elé vitte. És igaza lett: a gyermektelen nők után öröklő férfiak sokféleképpen értelmezhető jogait az urak Illésházy javára magyarázták. 1578-

⁵⁶ FRAKNÓI 1886. passim

⁵⁷ MOE XI, 153.

ban törvény mondta ki, hogy Illésházy Istvánnak Körmennd részbirtokát vissza kell kapnia.⁵⁸ A folytatást nem ismerem. Ebben a gondolatmenetben nem is lényeges.

Illésházy István örökségének országgyűlési tárgyalásában nem az anyagi elemre helyezném a hangsúlyt, hanem arra, amit Illésházy társadalmi beágyazottságáról sejteni enged, róla magáról pedig világosan szól. Az országgyűlés részéről gesztus értékűnek tartom azt, hogy Erdődy Péter bán özvegyével és fiaival szemben Illésházy kapott igazat. Szinte érthetetlen. Nem lehet másként magyarázni, mint úgy, hogy valamilyen okból nagyobb támogatottsága volt a Pozsonyban tanácskozó urak között, mint a nagy hatalmú Erdődy Péter utódainak. Az okot nem ismerem. Nem érdemes azonban rajta töprengeni, mert nincsenek az országgyűlési döntés háttéréről adataink.

Magáról Illésházy Istvánról pedig azért szól a történet, mert nem volt szokás ilyen csip-csup ügyben, egy nem túl jelentős vár egy részének tulajdonáért az országgyűléshez fordulni. Ha mindenki, akit hasonló méltánytalanság ért, ezt a magas fórumot mozgósította volna, birtokviszályok tárgyalásával lehetett volna a tanácskozó urak teljes napirendjét kitölteni.

Illésházy azonban nem törődött a szokással. Neki fontos volt az ügy, legyen fontos másnak is, volt az attitűdje. Szerintem ez a felfogás nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Illésházy István a Bocskai oldalán felkelt rendek képviselőjének szerepébe került. Saját sérelmeit, mivel mindennél súlyosabbnak tekintette őket, úgy tudta szavakba foglalni, tematizálni, hogy széles körben látszottak általános érvényűnek.

4. Szentgyörgy és Bazin kiváltása

Az Illésházy Istvánról szóló történetekben Illésházy legsúlyosabb sérelme az volt, hogy II. Rudolf felmondta Bazin és Szentgyörgy nála, valamint feleségénél lévő zálogát.⁵⁹ A nevezett két mezőváros története szerint viszont a földesúr csak mellékszerepet játszott. Szentgyörgy és Bazin nagyjából a 16. század közepétől kezdve saját színpadot épített magának. Rendkívül jól tájékozódtak a hatalmi viszonyokban, és amikor földesuruk részéről a korra jellemző támadás érte őket, keményen visszaütöttek. Aztán – hosszú küzdelem során, aminek egy részét Illésházy, illetve

⁵⁸ 1578. 22. tc.

⁵⁹ A történetírói történetek mind Károlyi Árpád elbeszélésének elemeiből építkeznek. Az ő hűtlenségi per rekonstrukciója arról a pontról indul, hogy II. Rudolf egyoldalúan és határidő előtt felmondja a Szentgyörgy és Bazin zálogára vonatkozó szerződést, mert – kérésükre – engedélyt adott a két mezőváros maga kiváltására. A súlyos sérelem ellen Illésházy méltán tiltakozott, amikor pedig a király felszólította a várak átadására, a javok kiadását kerekén megtagadta. *És e tagadó válasznál kezdődik Illésházy tragédiája.*: KÁROLYI 1883, 15–17.; 27–28. Utóbb mindenki, aki Illésházy István felségsértési perével akár csak érintőlegesen is foglalkozott, ezekből az elemekből építkezett.

Pálffy Katalin ellen folytatták –, a 17. század közepére megszerezték a szabad királyi város státust.

A korra jellemző földesúri támadást a mezővárosok ellen Bácskai Vera írta le. Ő állapította meg azt, hogy a 15-16. század fordulóján sok, részint véletlen okból a magyarországi mezővárosok többsége nehéz helyzetbe került. Míg a középkor vége felé, különösen Mátyás uralkodása alatt, a szabad királyi városok léte felé tartó szerveződések, majdnem városok voltak, az újkor legelején, a politikailag meghatározott időben Mohács után, a falvak kiszolgáltatottságának állapotába kerültek.⁶⁰ Makkai László pedig egy Bazinhoz és Szentgyörgyhöz hasonlóan szőlőtermelő mezővárosról, Sárospatakról és akkori földesuráról, Perényi Péterről rajzolt az új, robotoltató rendszer kialakulásának pillanatában képet.⁶¹

Szentgyörgy és Bazin esetében a tipikus földesúr Serédy Gáspár volt, aki 1544-ben, Szentgyörgyi és Bazini Kristóf halála után kapta meg, még sokkal nagyobb birtokeggyüttes részeként, az iker-uradalmat. Ő kezdett a korábbi szokást és gyakorlatot félretéve új szolgáltatásokat és terheket bevezetni. A két mezőváros azonban nem tipikusan reagált. Ahelyett, hogy az új rendszer gyenge pontjait kihasználva alkalmazkodtak volna, a királyhoz fordultak.⁶² Serédy birtoklásának már negyedik évében, feltehetőleg az után, hogy magával Serédy Gáspárral eredménytelenül egyezkedtek, összeszervezték a birtokok minden népét.

1548-ban *a Szentgyörgy, Bazin, Detrekő és Borostyánkő várakhoz tartozó valamennyi mezőváros, falu és jószág bírái, esküdtsjei, többi népe és lakosa, valamint minden rendű és rangú ottani ember* kért I. Ferdinándtól vizsgálatot a földesúr túlkapásaival és a korábbi uraság alatt gyakorolt szokás sérelmével szemben. A kérvényezők önmeghatározását és panaszait a pozsonyi káptalannak az uralkodó utasítására végrehajtott vizsgálata során felvett jegyzőkönyvből ismerjük.⁶³

A szöveg világos gondolkodású emberek magatartását írja le. Mindenek előtt feltűnő, hogy I. Ferdinánd egyik bizalmasával szemben el tudták érni a vizsgálat megindítását. Nyilván pontosan tájékozottak voltak arról, kihez kell fordulni, a kormányzat milyen belső ellentéteit kihasználva érhetnek célhoz. Aztán maguk az érintettek – feltehetőleg a kezdeményezők szervezésére, mert ilyen akciók maguktól nem alakulnak ki –, igen célszerűen viselkedtek. Ahogy a káptalan megbízottai településről településre végigjárták az uradalmakat, legtöbb helyen az egész falu, a forrás latin nyelvén *tota communitas* fogadta őket, esetleg csak a bíró és az esküdtek. A panaszoknak a jegyzőkönyvben olvasható jól szerkesztett előadásáról

⁶⁰ BÁCASKAI 1965, 86–107.

⁶¹ MAKKAJ 1965, 441–470. Egyébként Makkai – sok történetíróhoz hasonlóan – különleges, polgári lehetőségek hordozójának tekinti a 16–17. századi mezővárosokat is.

⁶² Sárospatakon világosan észlelhető volt ez a kiterő magatartás. Ld. PÉTER 1997, 809–856.

⁶³ A jegyzőkönyv ilyen természetű iratok fennmaradási körülményeihez képest szokatlan helyen: MOL E 156. U et C 95/12

nehéz megállapítani, hogy a jegyzők vagy az előterjesztők logikáját tükrözi-e, de bizonyosan tényeken alapultak. A birtokok népe vigyázott: a vizsgálat során nem hangzottak el bizonyíthatatlan vádak. Abból következtek erre, hogy Serédy a szokásnak és a hatalmi szerkezetben elfoglalt pozíciójának megfelelően minden valószínűség szerint kapott lehetőséget a védekezésre, a jobbágyok akciója mégis eredményes volt.

I. Ferdinánd nem saját bizalmasának adott igazat, illetve az ügyben megbízott tisztviselők nem a földesúr javára döntöttek. Szentgyörgy és Bazin, valamint a hozzájuk tartozó birtokok népének *Magyarország hajdani királyaitól nyert privilégiumait, jogait, szabadságait és szokásait* I. Ferdinánd megerősítette.⁶⁴ Ez után Serédy urasága alatt talán már nem történt semmi érdemleges, de a következő földesurakkal, a Salm grófokkal, megint élesen szembe került Szentgyörgy és Bazin. Fizettek a földesuraságnak 20 000 tallért, ami nyilván valamilyen általuk méltánytalannak tekintett szolgálat alóli mentesség ára volt, és kölcsönbe szerezték. Salmék viszont, akik pedig a pénzt átvették, nem engedték a kölcsönt visszafizetni. Módszerüket a pénz visszatartására nem ismerjük. Nem nehéz azonban elképzelni, milyen közvetlen hatalmat gyakoroltak a mezővárosok felett, ha a lakosok nem tudták valahogyan legalább titokban kielégíteni a hitelezőjüket.⁶⁵ Aztán a szentgyörgyiek és baziniak többször nyújtottak be írásos panaszt valamelyik központi hivatalhoz különböző sérelmek ügyében.⁶⁶ Újabb vizsgálatot a földesúr ellen azonban nem tudtak elérni.⁶⁷ Azt viszont elérték, hogy Krusichék már csak a privilégiumok megőrzésének feltételével kapták zálogba az iker-birtokokat. A birtoklás

⁶⁴ A Ferdinándtól kapott privilégiumról a Krusich család zálogleveléből tudunk. Az áll benne, hogy a zálogösszeg lefizetésén kívül az a birtoklás feltétele, *ut subditos et colonos pertinentiarum dictarum arcium annotatus Joannes Krusith pro aequitate et iustitia reget, ipsosque in veris ipsorum et antiquis privilegiis, juribus, libertatibus et consuetudinibus a serenissimis quadam regibus Hungariae concessis et donatis, ac clementi domini Romanorum imperatoris Ferdinandi parentis nostri foelicissimae memoriae et nostra approbatione confirmatis immutabiliter conservat, et contra eandem et servatam hactenus per nos, vel priores possessores iustam consuetudinem, ullo modo, quaesitaeque colore nihil tentet, neque tentari patiatur*: MOL A 57. Libri regii 3. 1107–1108. 1575. 01. 09.

⁶⁵ Illésházy István azzal rémítette Henkel Lázárt, akitől Szentgyörgy és Bazin a neki fizetendő összegre felveendő kölcsönről tárgyalt, hogy majd úgy jár, ahogyan a két mezőváros előző hitelezője, aki soha nem kapta meg a pénzét: KÁROLYI 1883, 26–28.

⁶⁶ KÁROLYI 1883, 15: *gyakran háborgatták panaszaikkal a királyt*.

⁶⁷ A visszaváltásról szóló beszámolóból tudjuk, hogy előzőleg *pluribus annis* mentek gravamenek Szentgyörgyből és Bazinból az iratban meg nem határozott helyre, de csak akkor, 1601-ben történt eredménytelen kísérlet a nyomozásra: MOL A 57. Libri regii 5. 494.

feltétele lett a zálogösszeg lefizetése mellett az alattvalók jogainak tiszteletben tartása.⁶⁸

1598-ban következett sajátos fordulat: a király, II. Rudolf megkérte Bazint és Szentgyörgyöt, hogy váltsák ki magukat Illésházy István kezéből. Hasonló esetről nem tudok. Jobbágyközösségekhez szóló uralkodói kérés szinte elképzelhetetlen. Olyannyira képtelenségnek tartom, hogy ha a róla szóló forrást nem olvastam volna, nem hinném el.⁶⁹ A forrás azonban egyértelmű. II. Rudolf aláírásával ellátott, eredetileg német nyelvű, de latin fordítás másolatában fennmaradt oklevél.⁷⁰

Kegyelmes kívánságunkra és kérésünkre – mondja II. Rudolf oklevele – a szentgyörgyi és a bazini uradalom két mezővárosa, Szentgyörgy és Bazin *az irántunk érzett egyedülálló és mélységes szeretetből...alázatosan felajánlotta*, hogy 140 000 tallér lefizetésével kiváltja magát zálogbirtokosától, Illésházy Istvántól és *a mi kezünkbe* tér vissza. Feltételük az, hogy tíz évig nekik járjon mindaz a jövedelem, amit Illésházy István a két várhoz tartozó birtokokon, Szentgyörgyön és Bazinon szedett.⁷¹ A diplomában az is benne van, hogy Szentgyörgy és Bazin ugyanolyan kamarai város legyen, mint amilyené a velük szomszédos Modor mezővárost tette annak idején Rudolf apja, Miksa császár. A továbbiakban pedig arra kötelezte magát és utódait II. Rudolf, hogy a két mezővárost és a hozzájuk tartozó birtokokat soha nem fogja sem eladni, sem elzálogosítani. A baziniak és a

⁶⁸ MOL A 57. 3. 1107–1108.

⁶⁹ A helyzet – király fordul jobbágyközösségekhez – képtelenségével magyarázom, hogy Károlyi is, más is fordítva gondolja. Minden történész azt írja, hogy Szentgyörgy és Bazin a kiváltkozásra engedélyt kért, illetve kapott II. Rudolftól.

⁷⁰ Bejegyezték mint önálló iratot a királyi könyvbe: MOL A 57. Libri regii 5. 516–518. 1598. 09. 05. És a mezővárosok felmutatták a kiváltási tárgyalások során, így bekerült Báthory István országbíró II. Rudolf által megerősített oklevelébe: MOL A 57. Libri regii 5. 494–511. 1602. 02. 02.

⁷¹ *ad clementem requisitionem et postulationem nostram, ex singulari et subjectissimo erga nos amore et fidelitate ac sincera affectione fideles nostri prudentes et circumspecti iudices ac iurati caeterique universi cives ac inhabitatores oppidorum nostrorum Sancti Georgii et Bazin aliter Posing vocatorum nostri utpote subditi, utriusque domini Sancti Georgii ulterius et Bazim, aliter Posing vocati humiliter sese obtulerunt, quod a fidele nostro, magnifico Stephano Illesházy...pignoratitio possessore eorundem dominiorum sese ad manus nostras regias redimere atque inscriptionis quoque centum nimirum et quadraginta millium tallerorum summam sine ullo nostro dispendio deponere et persolvere velint, ea tamen interposita conditione, ut in refusione aliqua depositae per eos dictae pecuniae, omnes redditus ac proventus dictorum dominiorum S. Georgii et Bozin omnimode sicuti eos praefatus Stephanus Illésházy tempore suae possessionis percepit, usuque fructuarius extitit ...per decem subsequentos annos simili modo percipere utique ac frui possint et valeant*: MOL A 57. Libri regii 5. 516.

szentgyörgyiek kamarának teljesítendő szolgáltatásairól a tíz év elteltével indulnak tárgyalások.⁷²

Ezek szerint a megállapodástól a kormányzat rövid időn belül anyagi hasznot nem várhatott. Lehetett volna mögötte valamilyen várospolitikai meggondolás.⁷³ Modor példája azonban nem utalt arra, mintha Szentgyörgyöt és Bazint a rendek elleni politizálásban tervezték volna használni. Miután ugyanis Modor Miksa uralkodása alatt kamarai város lett, egy ideig simán fizetett a kincstárnak, majd – hangsúlyozottan a földesúri jogok nélkül – a hadvezér Pálffy Miklós kapta meg a jövedelmeit. A komáromi német katonaságnak kifizetett 16 000 forint fejében addig szedhette őket, míg a nevezett összeget készpénzben meg nem kapja.⁷⁴ Hozzáteszem, akkor, amikor Szentgyörgy és Bazin valamint Rudolf megegyezése létrejött, még nem lehetett tudni, milyen ingerülten reagál majd a következő országgyűlés Modor meghívására.

A kormányzat koncepciós várospolitikai terveinek feltételezése ellen szólnak továbbá a megegyezés után következő, 1599-es országgyűlés bizonyos tárgyalásai is.⁷⁵ Pálffy Miklós megjutalmazásáról szóltak. A rendek azt javasolták, hogy grófi címmel Pozsony várát, birtokát és főispánságát vagy ugyancsak grófsággal együtt Szentgyörgyöt és Bazint kapja meg örökjogon. A tervet a király személyében jelenlévő Mátyás főherceg helyeselte, a karok és rendek befoglalták a törvénytervezetbe, II. Rudolf pedig a törvényeket ezzel a törvénycikkkel együtt szentesítette.⁷⁶ Úgy látszik, senki nem közölte az országgyűlés résztvevőivel, hogy Bazin és Szentgyörgy adományozásának terve már nem reális, mert a városok a

⁷² Már itt jelzem azt, amiről a következő szakaszban fogok részletesebben írni: a királyi diploma nem ad Szentgyörgynek és Bazinnak szabad királyi város státust, és szó sincs arról, mintha a birtokok örökjogon Szentgyörgy és Bazin mezővárosok tulajdonába kerülnének.

⁷³ A Károlyi által felállított koncepció alapján, ami szerint a kiváltódnál Bazin és Szentgyörgy kezdeményezett, bizonyos nézetkülönbség alakult ki azon, hogy megváltoztatásuk, illetve szabadságtörekvéseik támogatása része volt-e a rendi erők visszaszorítását célzó uralkodói törekvésnek vagy nem. Károlyi és követői szerint II. Rudolfnál átgondolt politikáról nem lehet szó. Makkai László fejtette ki ezzel szemben azt, hogy az ügy a királyi hatalom bázisának helyreállítására irányuló politika része volt: ÖTVÖS 1991, 27–28. Szerintem abból, hogy Bazin és Szentgyörgy kiváltotta magát, a hatalmi struktúra jellegét illetően semmi nem következik. A véletlen adott rá alkalmat.

⁷⁴ II. Rudolf oklevele: MOL A 57. Libri regii 4. 438. 1586. 03. 12.

⁷⁵ Akkor már régen tárgyalt Illésházy István a nála előzőleg csak zálogban lévő Trencsény vár és várbirtok már említett örökjogú megvételéről. A tárgyalások egyik szakaszának eredményeit 1599. 05. 01. keltezésű irat foglalja össze: MOL A 57. 5. 340–341. Az 1600. 02. 01. keltezésű adománylevél szerint a birtokon kívül megkapta Trencsény szabad királyi város jövedelmeit és révét is, ami nem vall a rendekkel szemben használt várospolitikára.

⁷⁶ 1599. 48. tc. Mátyás helyeselő válasza a rendek javaslatára: MOE IX. 293–305.

király kérésére és a vele kötött megállapodás értelmében rövidesen kiváltják magukat.

Mindezt, a koncepciótlanság több oldalról nyilvánvaló voltát, a megállapodás előtti események ismeretében nem lehet másként értelmezni, mint úgy, hogy a király kérésének helyzetét a két mezőváros, illetve képviselőik alakították ki. Nem lehetett nem tudniuk, hogy Bazin és Szentgyörgy körül valami zavar támadt. 1575-től számítva a meg-megújított hatéves zálogot, 1599. január 29-én következett volna új határidő.⁷⁷ Más számítás szerint csak 1601. január 29-én következett.⁷⁸ A lényeges azonban nem is a határidő pontos dátuma volt, hanem az, hogy valamikor a századfordulón mindenképpen be kellett következnie. Illésházy Istvánék viszont nem folyamodtak hosszabbításért.⁷⁹ Az okot az uradalmak lakói talán tudták; jól tájékozottak szoktak lenni. Talán előttük is rejtély volt a földesuraság eljárása, helyesebben az eljárásban bekövetkezett mulasztásuk. A normális az lett volna, hogy Illésházy István a felesége és a maga nevében hosszabbítást kérjen, kapjon, majd nyugodtan tovább birtokoljon.⁸⁰ Illésházy István azonban megszakította a jól bevált gyakorlatot.

Mit tesz az uralkodó ilyen helyzetben? Legelegánsabb, ha nagyvonalúan visszaváltja a birtokot, amivel a zálog ügye le is van zárva. Készpénz azonban a

⁷⁷ A Krusichnak adott kötelezvény szerint a birtokokat hat évig nem lehet kiváltani, utána viszont háromhónapos felmondási idővel – a zálogösszeg visszafizetése mellett természetesen – bármikor kiválthatók. Ezt a szerződést újították meg 1575 óta már többször is. Ha hiteles Károlyi adata, ami szerint Illésházynek és feleségének egyszer tíz évre hosszabbítottak, akkor a dátumok megzavarodhattak. Hozzáteszem: tízéves hosszabbítás Illésházyék rendkívül előzékeny kiszolgálását feltételezi.

⁷⁸ II. Rudolf Illésházy Istvánnak, 1601. 01. 16.: *...tempus annorum inscriptionalium super castris nostris S. Georgii et Bozin...bina vice prorogatum ad 29. currentis huius mensis expirabit...*KÁROLYI 1883, 173.

⁷⁹ Abból, hogy nincs megfelelő tartalmú irat, nem következtetnék a folyamodvány nem léteire, hiszen rengeteg forrás veszett el mint minden ügyben, úgy ebben is. Perdöntő viszont az, hogy Illésházy sérelmei ismételt előadása során sehol nem említ visszautasított kérelmet. A zálog felmondására a király részéről csak úgy kerülhetett sor, ha nem volt a meghosszabbításra folyamodvány vagy visszautasítottak egy folyamodványt. Ugyancsak hosszabbító folyamodvány nem léteire utal az, hogy az 1599-es országgyűlésen tárgyaltak Szentgyörgy és Bazin adományozásáról. Ha a rendek nem úgy tudták volna, hogy Illésházyék az iker-birtokra már nem tartanak igényt, nem merülhetett volna fel az adományozás gondolata.

⁸⁰ Illésházyék eddig kétszer hosszabbítottak: II. Rudolf Illésházy Istvánnak, 1601. 01. 16. KÁROLYI 1883, 173. A zálog összegét, szemben Károlyi és a nyomában mások állításával, nem emelték. Krusich 132 000 tallért adott: MOL A 57. 3. 1108.; Szentgyörgy és Bazin 140 000 tallér visszafizetéséről állapodott meg II. Rudolfal, és Pálffy Katalin anynyit fogadott el. A 8 000 talléros különbség az előző birtokos, Salm Eck valamilyen tartozása, amit Illésházyék átvállaltak: MOL A 57. 5. 504.

hosszú törökellenes háborút folytató király kincstárában nincsen. Ha nem fizeti vissza a zálogösszeget, feljogosítja Illésházyékat a birtokban maradásra; az összeg visszavétel esetén minden vitán felül jár nekik. Különböző tanácsosok azt a Kolumbusz tojása megoldást javasolták, hogy bizonyítsanak rá Illésházyra valamilyen, a birtokokhoz kapcsolható törvényszegést, és azon az alapon vegyék el tőle Szentgyörgyöt és Bazint.⁸¹ Mindennél jobb a legérdekeltebbeket mozgósítani.

Bazin és Szentgyörgy képviselői akkor már évtizedek óta járták a hivatalokat. Mindenki, legalábbis minden illetékes ismerte őket. Megjelentek alighanem arra a hírre is, hogy Illésházyék nem kértek hosszabbítást. Új földesúr feltűnésével kellett számolniuk. Új földesúr, új erőviszonyok. Felelőtlenség lett volna, ha azért, amit legutóbb, Krusich esetében értek, jogaik garanciájáért, nem lépnek fel. Eszükbe jutott vajon a kiváltkozás gondolata? Nem tudjuk, de valaki bizonyosan felajánlotta nekik ezt a lehetőséget. Semmibe nem került megkérdezni, nem akarják-e magukat Illésházy István és felesége földesuraságából kiváltani. Akarták. Én úgy érzékelem, a szentgyörgyiek és baziniak kérték magukat, majd kötélnek álltak. A rábeszélés szituációjának felel meg a megegyezést rögzítő irat áradóan barátságos hangja és II. Rudolf, valamint Szentgyörgy és Bazin lakóinak meghitt kapcsolatát kommunikálja az, hogy az oklevelet a mezővárosiak anyanyelvén fogalmazták.

Valamikor 1598 ősze előtt szólhattak nekik, amikor már világos volt, hogy Illésházyék nem kérvényeznek. Az időpont meghatározásában segít a megegyezés oklevele, illetve dátuma. Nyilván sokkal az előtt kezdődtek Bazin és Szentgyörgy, valamint a kamara tárgyalásai. Segít továbbá egy analógia: Trencsény 1603. február 28-án lejáró záloga ügyében Illésházy István 1599. májusa előtt jóval jelentkezett. A jelzett napon a meghosszabbítási tárgyalásokat már le is zárták.⁸² Ha tehát ennyi, több mint három év, volt az előrelátás megszokott ideje, 1597 végén, '98 elején várhatták Illésházy jelentkezését Bazin és Szentgyörgy lejámi készülő záloga miatt. Ha nem jelzett érdeklődést, nem volt túl korai 1598 ősze tájt szólni a mezővárosoknak. A birtok körülbelül tíz éves jövedelmét kellett előkeríteniük; tíz évre kapták meg a jövedelmeket az Illésházyéknak lefizetendő pénz visszaszerzésére. Másként fogalmazva: két mezővárosnak elő kellett teremtenie két birtok tíz éves jövedelmét, miközben a földesúrnak még járó pénzbeli és egyéb terheket viselték. Senki nem gondolhatta azt, hogy nagyobb nehézség nélkül meg tudják

⁸¹ A vélemények: KÁROLYI 1883, 33–34. Mivel Károlyi Árpád nem veszi figyelembe azt a szerintem feltűnő ténytet, hogy Illésházy nem kérvényezett hosszabbítást, más értelmet tulajdonít a véleményeknek.

⁸² II. Rudolf oklevele a majd 1603. február 28-án lejáró trencsényi zálog ügyében: MOL A 57. 5. 341. 1599. 05. 01.

teni. Körülbelül két év alatt azonban Bazin és Szentgyörgy összeszedte a rengeteg pénzt. Szinte hihetetlen.⁸³

A birtokok visszaszolgáltatását ellenőrző királyi biztosok már Szentgyörgyön voltak, amikor még megkérdezték a mezővárosok képviselőit, megvan-e az Illésházyéknak kifizetendő pénz. Megvolt. Ez 1601. február közepén történt. A biztosok akkor, február 17-én érkeztek Szentgyörgyre. Először Illésházy Istvánnal tárgyaltak, aki előbb szóban, majd írásban fejtette ki fenntartásait azzal szemben, hogy jobbágyközösségek vásárolnak birtokot, de több mint egy hónapon át újból és újból arra tért vissza, hogy amint leteszik a pénzt, átadja Szentgyörgyöt és Bazint. Csak a pontos összeget nem lehetett tudni. Illésházy számolta forintban, tallérban, hozzáadta az általa behozott 300 jobbágygazdaság értékét, a várakba vett fegyvereket, a szentgyörgyi kastély árát. Nem sok idő után már egy kavarodás volt az egész. Március 23-án Illésházy István a biztosok számára váratlanul, de Mátyás főherceg hozzájárulásával elutazott Morvaországba.

Március 24-én Pálffy Katalin, aki le sem ült a királyi biztosokkal, bár magas rangú tisztviselők voltak, befejezte a tárgyalásokat. Emberei útján állapotodott meg arról, hogy az 1598-as királyi iratban szereplő 140 000 tallér fejében átadja a birtokokat, a többi követelésről kamarai kötelezvényt fogad el. Szentgyörgy átadása még aznap megtörtént. Bazinra két héttel később került sor. Akkor már újra otthon volt Illésházy, de nem nyitott újabb huzakodást. És a mezővárosok által kinevezett tisztek, a bírók és más előjárók 1601. április 9-én tettek esküt új földesurukra, a királyra.⁸⁴

A folytatást bizonyosan nem úgy képzelték el, ahogy a valóságban megtörtént. A Bocskai felkelést lezáró bécsi békére hivatkozva, bár *expressis verbis* ez a kötelezettség nem volt benne a béke szövegében, a kamara visszaszolgáltatta őket Illésházy Istvánnak és a feleségének. Nem tudtam megállapítani, hogy a hatalmas kiváltási összeget Szentgyörgy és Bazin lakosai visszakapták-e.

Innen a két mezőváros Illésházy nélkül folytatta. 1609. január 14-én állította ki II. Mátyás a hivatalos iratot Szentgyörgy és Bazin újbóli Illésházy – Pálffy kézre adásáról; 1609. május 9-én halt meg Illésházy István.

⁸³ Károlyi szerint II. Rudolf már a megegyezéssel egyidejűleg, vagyis a határidő lejártá előtt felmondta a zálogot, Illésházy tiltakozásától azonban meghátrált, és 1601 februárjában harmadik felmondólevéllel küldte a biztosokat Illésházyhoz. A mezővárosok által fizetendő összeg nagysága azonban kizárja az egyidejűséget. II. Rudolf levelében pedig az áll, többször közölte már Illésházyval, hogy a határidő lejártával kiváltja a várakat, vagyis korábbi tájékoztatásról, nem több felmondásról ír.

⁸⁴ A tárgyalásokról Perekedy Miklós országbírói ítélőmester, az egyik biztos számolt be Báthory István országbírónak, aki mint a két mezőváros felszabadulásának bizonyáglevelét 1601. 04. 08. dátummal írásba foglalta, majd megerősítette II. Rudolfal. A feljebb már többször idézett oklevél: MOL A 57. Libri regii 5. 494–511. 1602. 02. 02.

5. *Illésházy István és a kiváltás*

Sokáig azt gondoltam, hogy Szentgyörgy és Bazin minden uradalomnál fontosabb volt Illésházy Istvánnak. Erre utalt az a sok küzdelem, amit ezeknek a birtokoknak a kiváltása ellen folytatott. Érthetőnek tűnt: nagy hatalmat szimbolizáltak. A háromszáz éven át birtokló Bazini és Szentgyörgyi grófok eltűntek ugyan, de a hely szelleme maradt. Bornemisza Péter, a nagy tekintélyű evangélikus püspök éppen Illésházyék házasságkötése előtt nevezte Pálffy Katát Bazin és Szentgyörgy szabad asszonyának. Rendkívül megtisztelő, bár nem létező méltóságot adott így neki. Aztán ott voltak a hatalom kézzelfogható jelei, két nagy vár jóformán egymás mellett, a falusi udvarház helyett, ahol Illésházy született, vagy a Körmend mezővárosban épült várkastély helyett, ahol első feleségével lakott.

Nagy érzés lehetett várúrként otthon lenni ott, ahová Illésházy előtt a családja legfeljebb kérvényezni járt. Mert bár Pálffy Kata Krusich Jánostól sok várat örökölt, az Illésházy–Pálffy házaspár a bazini várban tartotta székhelyét.⁸⁵ Ott, Bazinban ugyancsak Krusichtól örökölt házuk is volt, Szentgyörgyön pedig ők építettek maguknak kastélyt. Sokáig úgy tűnt nekem, Illésházy István mindent megtett mindennek a megtartásáért. A feleségnél, Pálffy Katánál még szimbolikus gesztust is észlelni véltem: a bazini templomhoz az asszony kápolnát építtetett, ahol Illésházy István síremlékét helyezte el. Az úr egész alakos szobra áll a síremléken, körülötte pedig félköríves fülkékben a Hit, a Remény és a Szeretet allegóriái.⁸⁶ Hol állhatnának, ha nem az Illésházy – Pálffy hatalom tűzfészkében?

Aztán elkezdtem saját értelmezésem felett kételkedni. Ahogyan a Szentgyörgy és Bazin körüli tényeket rakosgattam, lassan kialakult az a véleményem, hogy az iker-birtok eredetileg nem volt különösebben fontos Illésházy Istvánnak. Jelentőségét a kiváltás körüli huzavona során építette fel, illetve építették fel történészek az esetről aránytalanul nagy mennyiségben fennmaradt sok forrásból.

Meggondolásaim kezdete az, hogy valamikor az 1590-es évek során Illésházyék nem kérték a birtokokon lévő zálog meghosszabbítását. Az előző szakaszban már írtam erről a meghökkentő cselekedetükről, illetve nem-cselekvésükről. Meghökkentőnek tartom, magyarázatként annyi azonban ide kívánkozik, hogy Illésházy István szerintem mindent vagy semmit játszott. A kamara végletes kifosztottságára épített. Nem hosszabbított, amivel a kincstárt, illetve a kormányzatot lépésenként hozta, és arra számított, hogy miután a zálogösszeget nem tudják kifizetni, felajánlják neki Szentgyörgy és Bazin örökáron történő megvásárlását. Vagyis jó esetben megveheti Szentgyörgyöt és Bazint, rossz esetben le kell mondania az iker-birtokról.

⁸⁵ A főúri udvarról, ezen belül a rezidenciáról ld. KOLTAI 2001, 1–57.

⁸⁶ GALAVICS 1986, 59.

A számítás igazolódott, de nem vált be. A kamara tényleg nem tudott fizetni. Úgy látszik, a zálogra más hitelezőt, aki kifizette volna Illésházyékát, nem találtak. Eddig Illésházy István szempontjából minden rendben volt. A váratlan fordulatot Szentgyörgy és Bazin lakóinak mozgósítása hozta.

Illésházy István a városok beszállásán a kiváltás dolgába meglepődött, és elkezdett kapkodni. Úgy veszem ki, azzal indult, hogy írásban ugyan, de szemébe hazudott Mátyás főhercegnek. Azt közölte vele egy levélben, hogy az 1599-es országgyűlésen nem lázíthatott Szentgyörgy és Bazin kiváltása ellen, mert csak jóval az országgyűlés után, 1599 augusztusában jutott tudomására a király kiváltási szándéka.⁸⁷ Valóságosan már 1598. november 16-án kétségtelenül tudott a dologról, mert aznap levelet írt az ügyben Henkel Lázárnak.⁸⁸

A továbbiakban, vagy talán már ezzel egyidejűleg is, következetesen az eredeti kontextusból kilépve értelmezte Rudolf, valamint Szentgyörgy és Bazin megállapodásának tartalmát. Az én olvasatom szerint a legfeltűnőbb az, hogy többnyire úgy írt vagy nyilatkozott, mintha a megegyezés örökjogon Bazinnak és Szentgyörgynek adta volna a bazini és szentgyörgyi birtokot. Ezt Illésházy részint rendi sérelemnek, részint magánjogi sérelemnek minősítette.

Rendi sérelem volt Illésházy szerint a birtok átruházása Szentgyörgyre és Bazinra, mert jobbágyok nem birtokolhatnak. Egyszer még a parasztoknak a Dózsa felkelés miatt bekövetkezett szabadságvesztésével is érvelt.⁸⁹ Magánjogi sérelemnek pedig azért deklarálta, mert az eredeti, újból és újból meghosszabbított záloglevél szerint a birtok örökjogon történő átruházása esetén Krusich Jánosnak, valamint örököseinek, vagyis Pálffy Katának és neki, a vásárlásra elsőbbségi joguk van. Így a megegyezés sérti II. Rudolf elődjének privilégiumát, ami magának az országnak a létét fenyegeti.⁹⁰

Az örökjogú eladás esetén érvényes elsőbbségi jog tényleg benne van Miksa 1575-ös oklevelében.⁹¹ Nincs viszont örökjogú átruházás a király és a mezővá-

⁸⁷ Illésházy István Mátyás főhercegnek, 1600. 04. 30.: KÁROLYI 1883, 167–170.

⁸⁸ KÁROLYI 1883, 27–28.

⁸⁹ *Rustici, prout isti cives, in hoc regno nulla possidere bona permittuntur. Propter bellum enim crucigerorum, in quo rustici contra dominos eorum generaliter insurrexerant...omnes eorum libertates publico statuto sint deletae et obolitae.* Idézi KÁROLYI 1883, 36.

⁹⁰ *Non video, quomodo imperatorum ac regum autoritas ac proinde ipsa quoque regna consistere possunt, si antecedentium privilegia et collationes per succedentes reges tolli et annihilari possunt.* Illésházy István a magyar kamarának, 1600. 11. 08. KÁROLYI 1883, 171.

⁹¹ *Hac etiam adjecta conditione [jön létre a zálogszerződés] quod si nos vel successore nostri, reges Hungariae, praescriptas arces nostras [Szentgyörgyöt és Bazint] cum pertinentiis jure perpetuo vendere voluerimus, extunc praefato Joanni Krusith et suis haeredibus, prae aliis, si tantum quantum alii numerare vellent, dabimus et vendimus:*

rosok megegyezésében. Ehelyett az áll benne, hogy a kiváltás 140 000 tallérja visszatérítéseként – *in rehabilitationem et levationem huius ipsorum deposita pecunia* – tíz évig szedhetik a birtok jövedelmeit. Utána tárgyalnak a királynak fizetendő évi cenzusról: *post vero decursum decennii spatium, nobis certum censum cameralem, pro ut hac in parte cum illis conventum fuerit, ...quotannis pendere teneantur*.⁹² A census fejében folyamatosan és örökre szedhetik a birtokok jövedelmeit, ... mert nemcsak a tíz év alatt és addig, míg fizetnek, hanem a jövőben se lehessen őket soha semmi módon újból elzálogosítani vagy eladni, hanem ...lehetőségük és kötelességük legyen mint a kamara tulajdonainak örökre kezünkön és utódaink, a magyar királyok kezén maradni – *apud nostras et successorum nostrorum regum Hungariae manus tanquam camerae peculium perpetuo permanere possint et debeant*.⁹³

Illésháznak tudnia kellett, hogy ezzel a megegyezéssel nem történt örökjogú átruházás.⁹⁴ Sőt, semmilyen átruházás nem történt, mert a király a birtokot nem adta ki a kezéből, hanem – éppen ellenkezőleg – Szentgyörgyön és Bazinon keresztül megkötötte őket. A két városnak azt a kötelezettségét foglalta írásba, hogy a kamara tulajdona státusból, az ő és utódai kezéből, soha ne távozhassanak el. Nem elengedte, hanem megfogta a birtokokat.

Reálisan, az anyagiak felől nézve rossz döntés volt ilyen ingatag alapról támadni Bazin és Szentgyörgy kiváltását. Logikusabb lett volna egyszerűen felajánlani a kamarának a zálogösszeg megemelését vagy az örökjogú vásárlást, ha meg akarják tartani a birtokokat, ha nem, hagyni az egészet. Illésházy István, a fontos ember azonban jól választott. Nem birtokokat váltottak vissza tőle, mint több kortársától, hanem súlyos sérelem érte. Mindenkinek, a királynak, Mátyás főhercegnek, a kamarának és nagyon valószínűleg sok ismerősének azt írta, hogy II. Rudolf törvénytelenül jár el; nincs joga birtokot adni jobbágyoknak és nincs joga átlépni az ő és felesége Miksa császártól származó privilégiumán.

MOL A 57. Libri regii 3. 1108.

⁹² A majdani census említése is arra vall, hogy Bazin és Szentgyörgy lakói jobbágyok maradtak. A kor felfogása szerint censust jobbágyszolgáltatások megváltásáért fizettek. A szolgáltatásoktól független adó a taxa volt. Ez derül ki Szatmár és Németi mezővárosoknak a kamarai követelésekkel szemben megfogalmazott panaszából. Nehezményezik, hogy míg a Báthory földesurak alatt már taxát fizettek, a kamara censust szed rajtuk: MOL E 156. U et C 113/4. 1583. 02. 07.

⁹³ MOL A 57. Libri regii 3. 517. Illésházy a kamarának írt, 1600. 11. 08. dátumú levélben azt állította, hogy a megegyezés szerint *plene iure possessorio...ad decennii...post decursum vero decennii ...perennali iure* történt az adományozás: KÁROLYI 1883, 171.

⁹⁴ Példa örökjogú átruházás szövegére: [*Trencsény várát és birtokát, stb.*] *iure perpetuo et perennali dedimus, donavimus, contulimus per manibusque tradidimus et assignavimus*...Illésházy István trencsényi adománylevelében: MOL A 57. Libri regii 5. 339.

II. Rudolf, helyesebben az a hivatalnoki kör, amelyiknek Illésházy ügyét kiadták, ezzel szemben az egyetértés taktikáját választotta. Szentgyörggyel és Bazinnal kötött megállapodás szövegének esetjogi vagy jogelméleti elemzése helyett Illésházy minden vádját vállalták. A maguk szempontjából helyesen tették, mert az eset felbontásával óhatatlanul a mentegetődő szerepébe kerülnek, ami soha nem hálás. Úgy viszont, ahogy eljártak, a király hatalmának mibenlétéről értekeztek. Arra az álláspontra helyezkedtek, hogy II. Rudolfnak mindahhoz joga van, amivel Illésházy István vádolja.

Nagyon jellemzően mutatja a kormányzat stratégiáját annak a királyi mandátumnak a szövege, amit 1601. február 17-én a visszaváltó biztosok vittek magukkal Szentgyörgyre és ott olvastak fel Illésházy István előtt.⁹⁵ II. Rudolf fel van háborodva, áll benne, mert *királyi hatalmunkat vakmerően korlátozni akarod...elfelejtetd, hogy úgy, ahogyan királyi hatalmunk bőségéből egyeseket nemes-sé, a nemeseket pedig mágnássá vagy báróvá tehetjük, úgy mezővárosaink lakóit, különösen azokat, akik sokat szenvedtek tőled, ha akarjuk, szabadsággal ajándékozhatjuk meg.*⁹⁶

Szabadságon a szöveg fogalmazója a jobbágyoknak a földesúri *iga* – *iugum* alóli kiemelését érti.⁹⁷ Elméletileg azt mondja, az ország mindenestül a király saját birtoka. Birtokán neki egy alattvaló, olyan ideiglenes tulajdonos, mint Illésházy, nem tilthat meg semmit.⁹⁸ Illésházy István ezzel az egyszerű és világos állásponttal szemben kapkodott. Nem látszott, mi a célja tulajdonképpen. Mindig azt állította, magát a kiváltást nem bánja.⁹⁹ Csak a körülmények ellen tiltakozik. Szerintem

⁹⁵ II. Rudolf Illésházy Istvánnak, 1601. 01. 16.

⁹⁶ *Non sine summa admiratione simul ac displicentia intelleximus, qualiter...spiritus erga nos tanquam dominum tuum sumere ausis ut ius, auctoritatem, potestatemque nostram regiam arcibus quibusdam limitibus insolenter constringere...attentes, neque hoc loci consideres, quemadmodum ex plenitudine ...potestatis nostrae regalis alios quoque in nobiles, rursus nobiles in magnates et barones creare possumus, quod simili ratione cives sive oppidanos istos nostros, praesertim tantis abs te ...iniuriarum oppressionum duriorisque tractationis generibus affectos...libertate (siquidem ita velimus) donare possumus.* KÁROLYI 1883, 173.

⁹⁷ *oppidanos...abs te...afflictos aliquatenus sublevare iugoque isti [a zaklatás volt az iga] eximere ac libertate (siquidem ita velimus) donare possumus.* KÁROLYI 1883, 173.

⁹⁸ *Id quod tibi et cuilibet privato in bonis suis facere integrum, nec quisquam sibi id inhiberi facile pateretur, nedum ut tu tanquam subditus et hoc loci temporaneus praefatorum castrorum possessor illud nobis tanquam domino proprietario ac regi inhibere debeas aut possis vel praesumas.* KÁROLYI 1883, 173.

⁹⁹ 1600. 04. 30. Mátyás főhercegnek: *redemptio bonorum istorum a me prorsus contra me non est.*; 1600. 11. 08. a kamarának: *Jampridem antea tam suae caesareae majestati quam suae serenitati per supplicem meum libellum demisse significavi, contra me non esse, si sua caesarea regiaeque majestas bona haec...pro se redemerit.* KÁROLYI 1883, 168.; 170.

Szentgyörgynek és Bazinnak mint kiváltóknak a megjelenése feletti hirtelen indulatában, csalódásában kezdte a király elleni éles kirohanásokat. Nem világos azonban, mit akart elérni. Azt nem gondolhatta, hogy támadásai következtében II. Rudolf magába száll, és feladja a kiváltás szándékát.

A kormányzat oldaláról viszont azt nem értem, miért nem kínálták meg Szentgyörgy és Bazin örökjogával Illésházy Istvánt. Ha a kiváltással gyakorlatilag egyidejűleg nem kapta volna meg örökjogon a trencsényi birtokot, sokféle magyarázatot tudnék elképzelni.¹⁰⁰ A nagyúr öncélú bosszantásától a rendekkel szemben a városokra építő, koncepciózus uralkodói politikáig, sőt esetleg egészen valamelyik gazdasági szakember jobbágyvédő törekvéseiig terjednének. Mivel azonban úgy mondták fel – a lehető legszabályosabb módon – két mezőváros zálogát Illésházy Istvánnak, hogy közben sok másik mezővárost kapott, egy szabad királyi város jövedelmeit is és a bazini várnál nagyobb várat, elbizonytalanodom. A szubjektív tényezőkön, azon kívül, hogy Szentgyörgy és Bazin az Illésházysok egykori patrónusait jelképezte, semmi nem szól Trencsénnyel szemben az iker-birtok javára.

Ahogy mindezt végiggondolom, feltámad bennem egy sejtés. Nem lehet, hogy minden úgy volt, ahogy Illésházy István állította? Nem bánta, ha a király kiváltja Szentgyörgyöt és Bazint. Trencsény mellett nem feltétlenül akarta megtartani őket. Erre utal az a furcsaság, amit nem én vettem észre, hanem már Illésházy István egyik sógornőjének bizonyosan feltűnt. Ez a levelekben Márta asszonynak nevezett Pálffy Istvánné szemrehányást tett amiatt Illésházy Istvánnak, hogy Trencsény adománylevelébe nem íratta be a felesége nevét.¹⁰¹ Valóban képtelen eljárás. Pálffyné azért helytelenítette, mert így az asszony családja ki volt zárva az öröklésből, én azért tartom elképesztőnek, mert méltánytalan Pálffy Katával szemben. Egy férj, aki beült a felesége vagyonába, húsz év után végre szerez valamit olyan pénzből, amiről azt állíthatja, hogy a sajátja, és nem biztosítja benne a feleség jogát.

Illésházy magyarázata: *hogy az levél [az adománylevel] az sok gonosz ember miatt megállhasson, arra volt nézése.*¹⁰² Érthetetlen. Miért veszélyeztette volna Pálffy Kata birtokjoga a királyi adomány biztonságát? Talán Illésházy is érezte a védekezés sutaságát. De nem jobbat talált ki, hanem elvesztette a türelmét. *Most Istennek hála, im élsz...*, vágta el a felesége birtokjoga és a saját mulasztása felett töprengő gondolatsort. Mintha az lett volna a probléma, hogy melyikük hal

¹⁰⁰ A trencsényi adománylevel dátuma 1600. 02. 01.; Szentgyörgy átadásának dátuma: 1601. 03. 24.

¹⁰¹ Ugyanezzel a váddal élt Márta asszony az egyik Morvaországban vásárolt várat illetően is, de azzal itt nem foglalkozom, mert Illésházy jogosan állította róla, hogy biztosította benne Pálffy Katalin birtokjogát.

¹⁰² Illésházy István Pálffy Katának, 1604. 06. 26. ÖTVÖS 1988, 92.

meg előbb. Nem írta le azt, amiről a feleség kihagyása az adománylevélből világosan beszél: saját birtokot akart. Talán elege volt a megbecsült tisztartó Pálffy Katalin oldalán játszott szerepéből.¹⁰³ Talán az első férj, Krusich állandó emlegetése nyomasztotta. Ráadásul Trencsény a török háborúk elkerülő útján, míg Szentgyörgy és Bazin Bécs előterében, a háború torkolatában feküdt.

Mínél biztosabb volt az örökjogú Trencsény megszerzése, annál kevésbé tűnhetett szükségszerűnek ragaszkodni Szentgyörgyhöz és Bazinhoz. Vagyis lényegében mindegy volt, kiváltja-e őket II. Rudolf, vagy nem. Annyi pénzért, amennyit Bazinért és Szentgyörgyért visszakaptak, bármikor lehetett új birtokot venni. Ahogyan a külföldi birtokokat Illésházy István jórészt a kiváltás pénzéből vette. Felháborodott azonban, amikor kiderült, hogy jobbágyok kezéből átvett pénz fejében fog kiköltözni. És nem az eredeti kontextuson kívül értelmezte a szöveget, ahogyan feljebb állítottam, hanem saját olvasatában őszintén látott súlyos rendi sérelmet, valamint személyes sértést a király által a jobbágyközösségekre osztott szerepben.

Főúr és jobbágy között lehetnek igen éles feszültségek. Rossz viszonyukat nem tartom feltétlenül elkerülhetetlennek, de tulajdonképpen mindenkinél elképzelhető volt. Az a két főúr például, akivel a házasságokról szóló szakaszban Illésházyt mint közéleti embert, illetve férjet összehasonlítottam, Nádasdy Tamás és Thurzó György, normálisan viszonyult a parasztokhoz, de ismerek olyan földesurat, aki koszos fejűnek nevezte saját birtokán a jobbágyokat. El tudom tehát képzelni, hogy Illésházy István a dühtől beszűkült elmével tényleg azt olvasta, amit mondott. Legyőzöttnek érezhette magát, mert – ahogyan a biztosok ténykedéséről szóló iratból kiderül –, a jobbágyokkal kölcsönösen lettek volna elszámolnivalóik.

Itt két kommunikációelméleti probléma következik. Az első az, hogy Illésházy, a kortárs és az ügyben érintett, olvashatta-e ugyanúgy II. Rudolf szövegét, mint én, a kívülálló és Illésházy Istvánnal nem rokonszenvező történész. Nem hiszem, és erre a véleményre nem csak elméleti megfontolásból jutottam, hanem abból a praktikus okból is, hogy a történettudomány művelői – immár harmadik olvasatban – sokáig túlmentek Illésházyn. Úgy tárgyalták Szentgyörgy és Bazin ügyét már a kiváltáskor is, majd akkor, amikor az országgyűlésben voltak viták azon, hogy jogos-e helyet foglalniuk Modor képviselőivel együtt a szabad királyi városok között, mintha annak idején Miksa Modornak, Rudolf pedig 1598-ban Szentgyörgynek és Bazinnak szabad királyi város jogot adott volna.

Újabbon tisztázta H. Németh István, hogy a vita nem azon folyt, joga van-e a királynak szabad királyi város státust adományozni, hanem a szabad királyi városok és a kamarai városok eltérő jogállásán, illetve azon, különböznek-e a korona

¹⁰³ Maga Illésházy is a tisztartó szerepében érezte magát: csak saját halála esetére hagyott Esterházy Ferenc személyében tisztartót Pálffy Katalinnak: ILLÉSHÁZY VÉGRENDELETE, 754.

tulajdonában lévő városok a kamara tulajdonában lévő városoktól.¹⁰⁴ Mert Modor, Szentgyörgy és Bazin a kiváltáskor kamarai város lett. Miksa azt írta Modorról, a királyi kamara alá rendelte.¹⁰⁵ II. Rudolf oklevele pedig azt írja Szentgyörgyről és Bazinról, mint a kamara tulajdona lesznek – Modorhoz hasonlóan – királyi kézen.¹⁰⁶

A másik kommunikációelméleti probléma az, hogy olvashatták-e a kormányzat és a rendek képviselői egyformán a városokat érintő törvényeket vagy rendelkezéseket. A tények azt mutatják, az egybevágó olvasás nem volt lehetséges. A kormányzat olvasata szerint a szabad királyi városok és a kamarai városok között nem volt különbség, és meghívták 1599-ben Modort, 1602-ben pedig Szentgyörgyöt és Bazint a szabad királyi városok közé az országgyűlésre.¹⁰⁷ A rendek olvasata viszont azt mondta, a kamara tulajdonában lévő városok nem részei az országgyűlést alkotó karoknak és rendeknek; nem valók a törvényhozásba, ahová a szabad királyi városok, mint a korona tulajdonai, hagyományosan meghívót kapnak. Ugyanaz a nézetkülönbség, ami miatt a szabad királyi városok nagy része valamivel később csatlakozott a Bocskai felkeléshez.¹⁰⁸ A király – a protestáns templomok elfoglalásánál – patrónusi jogaira hivatkozott. Rendi olvasatban nem voltak patrónusi jogai.

Így épült tovább Bazin és Szentgyörgy fontossága. A két város ügye, amihez Illésházy István már 1599-ben hozzákapcsolta Modort is,¹⁰⁹ bár az soha nem volt az ő kezén, bekerült a Bocskai felkelés követelései közé. Bazin és Szentgyörgy a legkülönbözőbb helyzetekben jött szóba, mert jelentették mind az erőszakos király által kifosztott főurat, mind a rendek jogain tipró uralkodót. Illésházy tárgyalt róluk a Bocskai felkelést lezáró és később bécsi békének nevezett megegyezés létrehozása során úgy, mint saját megbékítésének eszközéről, mint az országgyűlésbe jogtalanul bevitt idegen elemről és mint a király korlátlan hatalmának tünetéről.

¹⁰⁴ H. NÉMETH 2004, 176–177.; 218–219.

¹⁰⁵ A II. Rudolf által megerősítésként leírt változatot ismerem. [*Aszerint*] *Maximilianus imperator universos cives oppidi Modor a potestate et iurisdictione quorumvis aliorum exemisse et sequestrasse, ac praefatam oppidum Modor instar aliarum civitatum fisco suo regio in futurum applicasse dinoscebatur*: MOL A 57. Libri regii 4. 101–102. 1578. 06. 10.

¹⁰⁶ *tamquam verum camerae peculium apud nos et successores nostros reges Hungariae perpetuo ita remanere debeant uti similiter dominus quondam Maximilianus ...cum subditis illi sin oppido nostro Modor...transegit*: MOL A 57. Libri regii 5. 517.

¹⁰⁷ Az 1602-i országgyűlésre meghívott rendek névsorában külön van felsorolva Szentgyörgy és Bazin mezőváros: MOE. X. 84.

¹⁰⁸ Ld. BENDA 2004, 48–49.

¹⁰⁹ KÁROLYI 1883, 43–45.

Ennek megfelelően szólt a bécsi béke rögtön az elején, az ország kormányzásáról létrejött megállapodás leírásában közvetlenül vagy közvetve ezekről a városokról. Először azt érte el a felkelt rendek Illésházy István által vezetett tárgyalóküldöttsége, hogy a következő országgyűlés kivizsgálja, jogosan ülnek és szavaznak-e Modor, Szentgyörgy és Bazin képviselői a főpapok, mágnások, nemesek, karok és rendek között.¹¹⁰ Majd rögtön ez után foglalták – nyilvánvalóan Szentgyörgyre és Bazinra, illetve a II. Rudolffal kötött megegyezésük Illésházy féle interpretációjára utalóan – írásba azt, hogy birtokokat a császári és királyi fenség községeknél ne adományozzon.¹¹¹

A következő országgyűlésen, Mátyás megkoronázása előtt megint elhalasztották a részvétel kérdésének eldöntését.¹¹² Azt azonban a karok és rendek leszögezték, hogy a király a magyar tanács nélkül nem adhat semmilyen városnak szabadságot.¹¹³ Megismételték tovább a bécsi békének azt az állásfoglalását, miszerint a község semmilyen okból ne kaphasson birtokot.¹¹⁴ Aztán nem döntött az országgyűlés Modor, Szentgyörgy és Bazin státusáról Mátyás koronázása után sem, amikor pedig Illésházy István már nádor volt. Nem alakult ki döntés annak ellenére, hogy a városok ügye nyilvánvalóan foglalkoztatta a rendeket. Tisztázták először is azt, hogy a szabad királyi városok tagjai az országgyűlésnek.¹¹⁵ Majd leszögezték, hogy a törvényben felsorolt négy tagon – főpapok, mágnások, nemesek, szabad városok – kívül a király senkit nem hívhat meg.¹¹⁶ Végül közvetve ejtettek szót Bazinról és Szentgyörgyről. Leszögezték: szabad városnak azok tekintendők, amelyeket Ulászló bizonyos törvénye megnevez, az ott meg nem nevezett városok jogállását pedig a jövőben tisztázni kell.¹¹⁷ Ez az utóbbi a tárgyalások szövegösszefüggésében Modorra, Szentgyörgyre és Bazinra vonatkozott, mert természetesen nem voltak megnevezve.¹¹⁸

Végeredményben, ha Bazin és Szentgyörgy ügyét nézem, Illésházy István a hivatalos tárgyalásokon nem volt eredményes. Nem tudta elérni sem azt, hogy

¹¹⁰ A bécsi béke oklevele: MOE XII. 514.

¹¹¹ *Bona vero communitatibus sacra caesarea regiaque majestas ...non conferet.* A bécsi béke oklevele: MOE XII. 514.

¹¹² 1608. k. e. 6. 3.

¹¹³ 1608. k. e. 6. 4.

¹¹⁴ 1608. k. e. 6. 5. Mind ez a törvénycikk, mind a bécsi béke Ferdinánd 1542. 33. törvényére hivatkozik.

¹¹⁵ 1608. k. u. 1. 2.

¹¹⁶ 1608. k. u. 1. 3.

¹¹⁷ 1608. k. u. 6. 10–11.

¹¹⁸ Az Ulászló országgyűlés által megnevezett városok: Buda, Pest, Kassa, Pozsony, Nagyszombat, Bártfa, Eperjes, Sopron, Óbuda, Esztergom, Székesfehérvár, Lócse, Szokolca, Szeben, Szeged, Visegrád, Körmöc, Besztercebánya, Zólyom a többi bányavárossal, Nagybánya, Erdélyben a szászok városai és Kolozsvár: 1514. 3.

Bazin és Szentgyörgy visszaadásáról döntsenek a béketárgyalásokon, illetve az ő javára döntsön róluk az országgyűlés, sem azt, hogy a rendek egyértelműen kizárják maguk közül Modorral együtt Szentgyörgyöt és Bazint. Könnyebb dolga volt informális téren. Az előző szakasz végén már leírtam, hogy a királlyá választott Mátyás főherceggel visszaadatta magának Szentgyörgyöt és Bazint.¹¹⁹

A visszakapás és Illésházy István halála után állíttatta fel az úr szoborsíremlékét Pálffy Katalin a bazini templom új kápolnájában. Illésházy szobra a városok felett aratott földesúri győzelem jelképe volt; felállítását tapintatlan gondolat. Hamarosan ki is derült, hogy a Mátyás útján elért győzelem rövid életű. Per indult a földesúr Pálffy Kata és a két mezőváros között, ami Szentgyörgy és Bazin elszántágát csak fokozta. A 17. század közepére sikerült megvenniük maguknak a földesúrral és a kamarával szemben egyaránt érvényes szabadságot.¹²⁰

6. Felségsértőből nádor

II. Rudolf jórészt a Szentgyörgy és Bazin kiváltásával kapcsolatos kijelentésekre alapozta az Illésházy István ellen indított felségsértési eljárást. Ennyit bizonyosan tudunk, és tudjuk azt is, hogy Illésházy túlságosan nem lepődhetett meg. A századforduló ideges politikai hangulatában nem volt életbiztosítás éles kirohanásokat intézni az uralkodó ellen. A továbbiakban viszont hiányoznak a források közül döntő fontosságú iratok. Károlyi Árpád, aki Illésházy István hűtlenségi pere mellett az időszak országgyűléseit is feldolgozta, nem találta meg őket.¹²¹

Mégis úgy látszik, nem volt bíróság által kimondott ítélet. Az ügyben kiküldött bizottság ma már nem ismert véleményét tekintette II. Rudolf elmarasztaló ítéletnek. 1603. szeptember elején mindenestre ilyen értelemben nyilatkozott, és ez után a királyi nyilatkozat után hamarosan, november 4-én távozott Illésházy István Bécsből. Akkor kezdődött Pálffy Katalin aktivitása, és az ő törekvéseivel szemben a Pálffy – Illésházy vagyon nagy részének az elkobzása. Az elkobzás mértékét azonban nem ismerjük.

De akárhogy is volt, az bizonyos, hogy Pálffy Katalin és Illésházy István súlyos veszteségeket szenvedett. Az anyagi veszteség mellett megalázták őket azáltal, hogy ilyen, olyan tisztviselők előtt kellett megjelenniük, birtokjogot igazolniuk vagy hosszas faggatást kiállniuk fájós lábbal. Ahogy ezt írom, érzekelem, hogy leveleik retorikája rám is hat, holott mint ember egyikük sem áll hozzám közel, és

¹¹⁹ A visszaadásról szóló irat a bécsi béke mellett Mátyás saját kötelezvényére hivatkozik: *nostris litteris die 4 Julij anni praedicti 1606 Viennae emanatis* tett ígéretet arra, hogy Szentgyörgy és Bazin a régi jogon és mindkettőjük életére visszakerül Illésházy István és Pálffy Katalin birtokába: MOL A 57. Libri regii 6. 222.

¹²⁰ Az 1649. 24. törvény bizonyos ügyben három azonos rangú szabad királyi várost sorol fel, Pozsonyt, Szentgyörgyöt és Bazint.

¹²¹ KÁROLYI 1883, 89.

sérelmeiket olyan távoli világban szenvedték, aminek a szokásai nekem nemcsak idegenek, de sokszor nem is értem őket.

Így – saját tapasztalat alapján – tudom felmérni, milyen óriási hatással lehetett Illésházy István a kortársaira. Nyilván nem mindenki szánta; voltak a nehézségein egyenesen örvendező emberek is. A rokonszenvezők vagy a közönyösek azonban bizonyosan az ő értelmezésében érzékelték felháborítónak a helyzetét. Úgy látszik, a birtokok elvesztését tartották Illésházy legnagyobb sérelmének, mert amikor Bocskai István mozgalmához csatlakozni hívta, azt írta neki, *bizonyos helyben és örökségben* telepíti, győzelem esetén pedig nem elidegeníteni, hanem gyarapítani fogja a vagyonát.¹²²

Bocskai levele megengedi azt az értelmezést, hogy Illésházy oldaláról indult a közeledés.¹²³ Nagyon érthető lenne azonban az is, ha a felkelés vezetője hívta volna. Illésházy István volt a kor legüldözöttebb magyar politikusa; nem hiányozhatott onnan, ahol a király ellen fognak fegyvert. Végül mégis a béketárgyalás, nem a háború, lett Illésházy István életének nagy teljesítménye. Ő vezette Bocskai küldöttségét mind a császár megbízottjaival, mind a szultán képviselőivel szemben; a bécsi béke után az 1606 novemberében kötött zsitvatoroki béke létrejöttének is Illésházy István volt az egyik főszereplője.

A bécsi békében, ahogyan feljebb írtam, hivatalosan nem tudta Bazin és Szentgyörgy ügyét magának megnyugtatóan elintézni; informális téren volt eredményes. Ezekkel az állításokkal azonban nem azt akartam érzékeltetni, mintha Illésházy István a tárgyalásokon csak a saját céljait követte volna. Nem. Benda Kálmánnak, aki a Bocskai felkelésről mindent tudott, az volt a véleménye, hogy Illésházy lelkiismeretesen, megbízói utasításait szem előtt tartva járt el.¹²⁴

Két évvel később, 1608 novemberében választotta az országgyűlés nádorrá Illésházy Istvánt. Ő akkor hatvannyolc esztendő volt. Hosszú idő telt el, mire a maga fontosságáról egész tágabb környezetét meggyőzte.

¹²² *Kegyelmed pedig eljövén hozzám, mingyarást kegyelmedet bizonyos helyben és örökségben telepítem. Ha pedig az Úristen az ő nagy kegyelméből az én dolgaimban jó successust ad, nemhogy az kegyelmedét idegeníteném el kegyelmedtől, de sőt inkább meg akarom többítenem.* Bocskai István Illésházy Istvánnak, 1605. 02. 10. BOCSKAI 1992, 106.

¹²³ Bocskai első ismert levele Illésházyhoz válaszelevel volt. ÖTVÖS 1991, 64.

¹²⁴ BENDA 1993, 172–178.; 180.

• Földrajzi- és helynevek (a fogalomhoz kötött helynevek – például gyulafehérvári káptalan – nincsenek itt)

Bazin	Pezinok
Bécs	Wien
Borostyánkő	Pajštún – Paullenstein
Csallóköz	Žitný ostrov – Schütt
Detrekő	Plavecký hrad – Blasenstein
Győr	Raab
Léva	Levice
Modor	Modra
Pádua	Padova
Pozsony	Bratislava – Pressburg
Prága	Praha – Prag
Szentgyörgy	Svjäty Jur – Sankt Georgen
Trencsény	Trencin

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- MOL E 148. NRA 450/50.
Magyar Országos Levéltár E 148. Neo Registrata Acta 450/50.
- MOL A 57. Libri regii 4.
Magyar Országos Levéltár A 57. Libri regii 4.
- MOL DI 61896 1496
Magyar Országos Levéltár Diplomaticai levéltár 61896 1496
- MOL E 156. U et C 95/12
Magyar Országos Levéltár, Urbaria et Conscriptioes 95/12

BIBLIOGRÁFIA

- KIRÁLYI KÖNYVEK
Libri Regii, Királyi Könyvek. DVD Rom. Készítették: VISSI Zsuzsanna–TROSTOVSKY Gabriella–TUZA Csilla–NÉMETH István–KIS Péter. Budapest, ARCANUM, 2006
- BALASSI
Balassi Bálint összes verse, hálózati kritikai kiadás 1993–1998,
<http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/>
- BÁCSKAI 1965
BÁCSKAI Vera: *Magyar mezővárosok a XV. században. Értekezések a történeti tudományok köréből.* Új sorozat 37. Budapest, AKADÉMIAI, 1965.
- BEKE 1994
Pázmány Péter egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1616-1637). Vál. bevez. jegyz. BEKE Margit. Budapest, MÁRTON ÁRON KIADÓ, 1994.
- BENDA 1993
BENDA Kálmán: *Bocskai István.* Budapest, SZÁZADVÉG, 1993².
- BENDA 2004
BENDA Kálmán: Habsburg politika és rendi ellenállás a 17. század elején. In: U. ő.: *A nemzeti hivatástudat nyomában.* Összeáll., szerk., utószó LUKÁTS János. Budapest, MUNDUS, 2004.
- BOCSKAI 1992
BOCSKAI István: *Levelek.* Válogatta, bevezető tan., jegyz. BENDA Kálmán. Budapest, EURÓPA – KRITERION 1992.
- BORNEMISZA 1971
BORNEMISZA Péter: *Evangéliumok és episztolák. Régi Magyarországi Nyomtatványok.* Főszerk. BORSA Gedeon. Budapest, AKADÉMIAI, 1971.

ECKHARDT 1943

ECKHARDT Sándor: *Az ismeretlen Balassi Bálint*. Budapest, MAGYAR SZEMLE TÁRSASÁG, 1943.

EMBER 1946

EMBER Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig*. Budapest, MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR, 1946.

ESZTERHÁZY 1901

ESZTERHÁZY János gróf: *Az Eszterházy család és oldalágainak leírása*. Kézirat gyanánt kiadja herceg ESTERHÁZY Miklós. Oklevéltárral. Budapest, 1901.

FRAKNÓI 1886

Andreas PANNONIUS: *Ad regem gloriosum Hungariae*. Kiad. FRAKNÓI Vilmos. Irodalomtörténeti Emlékek I. Budapest, MTA, 1886.

GALAVICS 1986

GALAVICS Géza: *Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet*. Budapest, KÉPZŐMŰVÉSZETI, 1986.

GECSÉNYI 2002

GECSÉNYI Lajos: A döntést előkészítő hivatalnoki elit összetételéről. A Magyar Kamara vezetői és magyar tanácsosai a 16. században. In: *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*. Szerk. ORMOS Mária. Budapest, OSIRIS, 2002. 100–113.

HILLER 1999

HILLER István: *Illésházy István*. In: *Nagy képes milleniumi arcképcsarnok*. Szerk. RÁCZ Árpád. Budapest, RUBICON–AQUILA–KÖNYVEK, 1999. 84–85.

H. NÉMETH 2004

H. NÉMETH István: *Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16-17. századi Magyarországon*. Budapest, GONDOLAT–MOL, 2004. I.

ILLÉSHÁZY VÉGRENDELETE

ILLÉSHÁZY 1596-ban fogalmazott végrendelete. Közli MERÉNYI Lajos *Történelmi Tár* 19. 1897. 749–754.

KÁROLYI 1883

KÁROLYI Árpád: *Illésházy István hűtlenségi pöre*. Budapest, MTA, 1883.

KÁROLYI–SZALAY 1876

Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez. Id. gróf Zichy Edmund megbízásából I–II. Közreadja: KÁROLYI Árpád–SZALAY József, Budapest, ATHAENEUM, 1876.

KÁROLYI–SZALAY 1882

Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. Szerk. KÁROLYI Árpád–SZALAY József. Budapest, MTA, 1882.

KOLTAI 2001

Magyar udvari rendtartás. Sajtó alá rend., jegyz., előszó KOLTAI András. Budapest, OSIRIS, 2001.

MAGYAR SION 1896

Bakócz Tamásnak a király előtt tett végrendekezése. In: *Magyar Sion* 1896. 522–531.

MAKKAI 1965

MAKKAI László: A robotgazdálkodás kialakulása a sárospataki uradalomban. *Agrártörténeti Szemle VII.* 1965. 4. 441–470.

MIKÓ–PÁLFFY 2002

MIKÓ Árpád–PÁLFFY Géza: A pozsonyi Szent Márton-templom késő reneszánsz és kora barokk síremlékei (16. század). *Művészettörténeti Értesítő* 2002. 51. 1–2. 129–131.

MOE I–XII. 1874–1915

Magyar Országgyűlési Emlékek I–XII. Szerk. FRAKNÓI Vilmos–KÁROLYI Árpád. Budapest, MTA, 1874–1915.

NAGY 1857–1868

NAGY Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. I–XII. Pest, 1857–1868 (V. kötet, 1859.)

ÖTVÖS 1988

ÖTVÖS Péter: Egy főúri könyvtár a XVII. század elején. Illésházy István. In: *Az értelmiség Magyarországon a 16-17. században*. Szerk. ZOMBORI István. Szeged, 1988. 149–157.

ÖTVÖS 1991

ÖTVÖS Péter: *Pálffy Kata leveleskönyve. Iratok Illésházy István bujdosásának történetéhez 1601–1606*. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 30. Szeged, SCRIPTUM, 1991.

PÁLFFY 1997

PÁLFFY Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitányhelyettesek Magyarországon a 16–17. században. *Történelmi Szemle* 39. 1997. 2. 257–288.

PÁLFFY 2003

PÁLFFY Géza: A Pálffy család felemelkedése a 16. században. Az Erdődy–Pálffy rokonság. In: Anna FUNDÁRKOVÁ–Géza PÁLFFY (ed.): *Pálfióvci v novoveku. Vzostup významného uhorského šľachtického rodu. Zborník z vedeckej konferencie Bratislava 20. mája 2003*. Bratislava–Budapest, 2003. 17–36. [Megjelent 2004 februárjában]

PÁLFFY 2005

Géza PÁLFFY: Die adelige Funeralkultur und Typen von Grabdenkmälern im Königreich Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert. In: *Macht und Memoria. Begräbniskultur europäischer Oberschichten in der Frühen*

- Neuzeit*. Köln–Weimar–Wien, BÖHLAU, 2005. 483–513.
- PÉTER 1979
PÉTER Katalin: *A barokk korszak magyar társadalma*. A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei 31. Budapest, 1979. 259–271.
- PÉTER 1997
PÉTER Katalin: Társadalom és gazdálkodás a kora újkori Sárospatakon. A patakiak csendes ellenállása. *Századok* 131. 1997. 4. 807–856.
- PÉTER 2002
PÉTER Katalin: Szerelem és házasság a Hajnal-határtól keletre. In: *Ámor, álmom és mámor: A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves kultúrtörténete*. Szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza. Budapest, 2002. 1–24.
- PODHRADCZKY 1856
PODHRADCZKY József: *Illésházy István nádor élete*. Új Magyar Múzeum, 1856. 299–321., 370–390.
- SARLAY 1940
SARLAY Soma: Az Esterházy család múltjából. *Turul*, 1940.
- STONE 1965
STONE, Lawrence: *The Crisis of the Aristocracy 1558–1641*. Oxford, CLARENDON PRESS, 1965.
- STONE 1984
STONE, Lawrence: *An Open Elite? England 1540-1880*. Oxford, CLARENDON PRESS 1984.
- SZABÓ 1989
SZABÓ Péter: *A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány*. Budapest, MAGVETŐ, 1989.
- SZAKÁLY 1999
SZAKÁLY Ferenc: Illésházy István (1540-1609). In: *Nagy képes milleniumi arcképcsarnok*. Szerk. RÁCZ Árpád. Budapest, RUBICON–AQUILA-könyvek, 1999. 82–83.
- VERESS 1915
Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium vol I. Padova 1264–1864. Gyűjt. és közreboocs. VERESS Endre. Budapest, 1915.

ON ISTVÁN ILLÉSHÁZY

KATALIN PÉTER

István Illésházy, member of the lower nobility, had joined late the Bocskai movement, but he became a protagonist in the peacemaking process between the king and the nobles in 1606. He started his career as an officer next to Péter Erdődy, governor of Croatia, in South Hungary, then he got baronetcy due to his successful marriages. He had strong ambitions and self-consciousness. He chose the easiest way when he went into emigration and his wife tried to save their estates in the Court and government offices. In emigration, he compared himself the biblical king, David. In the charges of disloyalty raised against him he made the seize of Bazin and Szentgyörgy estates the symbols of the king's violence and defying the law. Illésházy used the case of these estates to stress his importance. The legal case against Illésházy was the moment which led him to Bocskai's party. Then he had an important role in the peace negotiations of Vienna and Zsitvatorok and received the office of the Palatine of Hungary in 1608.